

סוגיות בעוני

מהדורה ניסיונית, שנה"ל תשס"ח

התוכנית להכשרת
מנהיגות צעירה

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של "אבי חי" ישראל ובמסגרת "כל ישראל חברים"

**וצא אבי
ואבא חי**

כל ישראל חברים

ממזרח שמש, מסורת של אחריות חברתית

מיסודה של "אבי חי ישראל" ובמסגרת "כל ישראל חברים"
רחוב יפו 97, בניין כלל, קומה 10 ירושלים 02-6242335

כתבה: ענת יונה

צוות מלווה: ירדנה נחתומי, יפה בניה, אלי ברקת

יועץ: הרב יצחק שוראקי

**תודות על ההארות וההערות של קוראי הגרסא הראשונית:
פרופ' יעקב קופ – מנהל מרכז טאוב לחקר מדיניות חברתית
תמי מולד-חיו – פעילה חברתית**

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של 'אבי חי' ישראל ובמסגרת 'כל ישראל חברים'

ממזרח שמש, מסורת של אחריות חברתית

מיסודה של "אבי חי ישראל" ובמסגרת "כל ישראל חברים"
רחוב יפו 97, בניין כלל, קומה 10 ירושלים 02-6242335

עיצוב גרפי: ליהי קורן | נערן

תוכן הענינים

	מבוא
3	"כי יהיה בך אביון": עוני ופערים כלכליים חברתיים
	שיעור מס' 1
7	אני פוגש את העני
	שיעור מס' 2
17	"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני"
	שיעור מס' 3
29	"די מחסורו אשר יחסר לו"
	שיעור מס' 4
39	העסקה פוגענית
	שיעור מס' 5
51	הדרה חברתית
	שיעור מס' 6
65	גאוגרפיה של אי־שוויון
	שיעור מס' 7
77	דרכי נתינה
	שיעור מס' 8
89	צדקה: בין חובת היחיד לאחריות הציבור

"כי יהיה בך אביון": עוני ופערים כלכליים חברתיים

חברתית, חיים בעוני משמעם מצוקה וניכור חברתי. לחלופין, עוני יכול לשמש קול קורא לגילוי אחריות ומעורבות חברתית.

היחידה על עוני ופערים כלכליים חברתיים נעה לאורך שני הצירים של הצדק החברתי: צדק וצדקה. התורה רואה בצדקה הרחבה או המשך של הצדק. לפי תפיסה זו, הקהילה (או העדה) מיוסדת על תודעת האחריות והערבות ההדדית של חבריה. אחריות הדדית זו מעוגנת בחוקים ובמוסדות השיפוט, שתפקידם להרחיק את העוול ולקיים את הצדק בתוך הקהילה. אולם אחריות זו איננה מתמצה בקביעת האחריות למניעת עוול ועשיית צדק; בני הקהילה גם מחויבים לגאול את החלש בתוכם. תהיה הסיבה לחולשה אשר תהיה - בדידות הגר, קיפוח יתום ואלמנה או נחיתותו הכלכלית של העני - הקהילה חייבת לגאול את החלש. עליה לפצות את החלש ולהחזיר אותו למצב של השתתפות בחיי הקהילה. כך מתקיימת השלמה בין מידת הצדק, הבאה למנוע עוול ולקיים קהילה צודקת, לבין מידת הצדקה, המחייבת אדם לתת משלו לחברו בלב פתוח.

מסורת ישראל מייחדת כאמור חשיבות מיוחדת למצוות הצדקה. היחס לעני מתפרש במקורות היהודיים כבבואה המשקפת את דמותנו כחברה וכיחידים. מקום העני בחברה הוא אבן בוחן להשקפת עולם ולמערכת ערכים. על כן, חלק גדול מההגות היהודית על מצוות הצדקה מוקדש להתבוננות פנימה ולבירור ערכי. על פי תפיסה זו, סלילת הדרך לתיקון חברתי תחילתה בחשבון נפש אישי ופתיחת הלב, והמשכה חלוקה שוויונית של המשאבים החברתיים.

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל-קַיִן, אֵי הֶבֶל אָחִיךָ; וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי, הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי?"

"והנה שם קין רומז לעשיר שהוא בעל מקנה וקניין וכמו שקראה לו אמו ביום הולדתו קנתי איש את ה', והבל רומז לעני שהוא הבל ואינו נחשב לכלום בעיני הבריות... ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך, שהוא אחיך העני ואתה מחשיב אותו להבל, ואין אתה חושש בצער ובעונו".

(תורה וחיים לרב ישמ"ח עובדיה מצפרו)

דו"ח העוני בשנים האחרונות מצויר תמונה קודרת של המציאות החברתית בישראל. הפערים הכלכליים מעמיקים, ואל מעגל העוני נוספים נשים וגברים: שכירים שאינם מתקיימים בכבוד, אימהות חד-הוריות, קשישים וילדים. הנתונים מעידים לא רק שהעוני מתרחב אלא גם מחריף, מספר העניים גדל ובד בבד הם הופכים לעניים יותר.

בחרנו לפתוח את תכנית ההכשרה למנהיגות יהודית-חברתית בדיון על עוני ועניים. נוכח מציאות שבה אחד מכל שלושה ילדים בישראל הוא עני, מתחדדת ההכרה בעוני כסוגיה בוערת הניצבת בראש סדר היום החברתי, ומתחדד הצורך לפעול לשינוי. מטרת היחידה היא להפנות זרקור לסוגיית העוני בישראל, לעורר את רגישותם ומודעותם החברתית של הלומדים ועל ידי כך לעודד אותם לפעול לשינוי המציאות החברתית בישראל.

היחידה מציגה היבטים שונים של סוגיית העוני. הדיון מנקודות מבט שונות מלמד שעוני אינו רק שאלה של כסף. המשמעות של חיים בעוני משתנה מחברה לחברה ומתעצבת לאור (או בצל) המוסכמות והערכים החברתיים. בחברה בה עוני משמש סמן של הדרה ושוליות

פתיחת הלב מותנית בפקיחת עיניים. רק מי שיודע את המציאות יכול להתייחס אליה רגשית ומעשית. שפע הנתונים והסטטיסטיקות מטשטש את העובדה שמדובר בבני אדם שיש להם פנים, שמות וסיפורים אישיים. גם בשיח הציבורי נראה כי קולם של העניים נפקד מהדיון על עוני. במסגרת הלימוד אנו מבקשים לדבר על עניים ולא רק על עוני, ועל ידי כך למקם את הדיון במחויבות של האדם לרעהו ולהעלות את השאלה מהם פניה של החברה אשר דוחקת את הנזקק לשוליים.

יחידה זו מזמינה את הלומדים להתבוננות וחקירה הן כלפי חוץ הן כלפי פנים. ההתבוננות החוצה מיועדת לחקור את מורכבותה של סוגיית העוני, תוך התוודעות למציאות החברתית ובחינת דרכים לשינוי. ההתבוננות פנימה באה לבחון כיצד המפגש עם המציאות מהדהד אצל הלומדים ולחזק את תודעת המעורבות החברתית שהיא כוח מניע לשינוי.

תכני השיעורים

השיעור הפותח את היחידה עוסק במפגש עם העני. השיעור מבקש לבחון מהם הרגשות שמתעוררים בנו במפגש עם העני ולחשוף את מנגנוני השיפוט שמופעלים כנגד העניים. השיעור פותח צוהר לבירור ערכי של השקפות העולם שביסוד יחסנו לעני. הדגש הוא על ההתמודדות האישית ועל האינטראקציות הבין-אישיות עם העני, וזאת כנקודת מוצא לבירור השאלה כיצד אנחנו מתמודדים עם העוני והעניים כחברה.

השיעור השני עוסק בסוגיית המדידה של העוני. מדידה והגדרה של עוני מעוררות שאלות רבות: מהם הקריטריונים שלפיהם נמדד העוני? האם מדד ההכנסה למשק בית הוא קנה-מידה מספיק לקביעת היקף העוני בחברה? האם "קו העוני" משקף את מורכבותו של מצב העוני? השיעור מציג גישות שונות למדידת העוני ומבקש להאיר את הקשיים והמורכבות בהגדרת העוני.

השיעור השלישי מרחיב את סוגיית המדידה של העוני ונדונה הגישה הסובייקטיבית בהתייחסות לזיהוי העני ולצרכיו. הגישה הסובייקטיבית - הן ביהדות והן בשיח החברתי - מאפשרת לשמוע את קולם של העניים עצמם ולהפכם לשותפים בקביעת המדיניות הנוגעת לעוני.

השיעור הרביעי עוסק בקשר שבין עבודה ועוני. עבודה נתפסת על ידי רבים ככלי עיקרי בהיחלצות ממעגל העוני והשתלבות בחברה (אף שהעבודה אינה רק אמצעי קיום אלא ערך מרכזי ביהדות). עם זאת, בשנים האחרונות גדל מספרם של העובדים שאינם משתכרים למחייתם ונוצרת תופעת העובדים העניים. במלים אחרות, העבודה כשלעצמה אינה מספקת עוד מענה לבעיית העוני. השיעור מבקש לבחון את הגורמים לדחיקתו של העני לשולי שוק העבודה ואת דרכי המניעה של תופעה זו.

השיעור החמישי דן בהדרה החברתית של העני. עוני נתפס בדרך כלל כחסך חומרי. עם זאת, עוני אינו מתמצה בהיעדר משאבים, אלא כרוך בדחיקה של העני לשולי החברה ובהפיכתו לבלתי נראה. השיעור מבקש לעמוד על מנגנוני ההדרה, הגלויים והסמויים, הנלווים לעוני ומאפיינים אותו כמצב של שוליות רבת פנים.

השיעור השישי נדרש לסוגיית ההפרדה הגאוגרפית של העניים. התכנון הסביבתי של שכונות מגורים ויישובים נבדלים יוצר הפרדה בין עשירים ועניים ומונע מפגש. השיעור

מציג את הדילמה הנוצרת כאשר הצורך שלנו ליצור קהילה ולהרגיש שייכות אליה, נתקל בתופעה החברתית הרחבה של יצירת "גטאות" הומוגניים וחומות עבות בין קהילות השונות בזהותן ובמעמדן החברתי כלכלי.

השיעור השביעי חוזר לשאלת המפגש עם העני, שנדונה בשיעור הפתיחה של היחידה, ומתמודד עם הסוגיה איך לתת. המעבר מלימוד לעשייה מלווה בלבטים וחששות. חשש מרכזי בנתינה הוא החשש מלבייש את העני. השיעור בוחן דרכים שונות לתת תוך שימוש בתובנות שעלו בשיעורים הקודמים.

השיעור השמיני עוסק בדילמה הערכית שבין מתן מענה לסוגיית העוני ברמה הפרטית ובין הצורך לתת לה מענה ברמה הציבורית - דילמה הנוצרת במקרים שבהם גילוי אחריות אישית על ידי נתינה פוגם באחריות החברתית ליצירת מנגנוני שינוי.

שיעור מס' 1

אני פוגש את העני

מטרת השיעור:

לחשוף ולפגוש בתוך עצמנו את מנגנוני השיפוט המופעלים כנגד העניים.
השיעור "אני פוגש את העני" מכוון אל פתיחת הלב אל הרגשות השונים שעניים מעוררים בנו. התפיסה שביסוד השיעור היא שתיקון חברתי איננו רק שינוי של מבני כוח ויחסי כוח, אלא גם של התודעה האישית - שינוי כמפגש אמתי עם הזולת, שינוי שראשיתו ביצירת זיקה בין אדם לאדם.

מבנה השיעור:

45 דקות	פתיחה: מפגש אישי עם "עני"
25 דקות	לימוד מקורות בחברותא: אני פוגש את העני
25 דקות	אסיף
20 דקות	לימוד מונחה: "ואת העורבים ציויתי"
5 דקות	סיכום

* חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: מפגש אישי עם "עני"

המילה "עני" מעוררת בכל אחד מאתנו אסוציאציות שונות. חלקנו מכירים עניים ממעגלים קרובים, אולי משפחה, חלקנו ממעגלים יותר רחוקים, מהרחוב או מהשכונה - אולי משהו שביקש צדקה, או משהו שצולם בטלוויזיה עם מקרר ריק... מפגש עם ה"עני" יכול לעורר אצלנו מנעד רחב של רגשות: מאדישות דרך חמלה ועד רתיעה ותיעוב.

בפתיחת השיעור, כל משתתף יספר על מפגש אחד שלו עם "עני". כל אחד יתאר את הרגשות שהמפגש עורר בו וינסה להגדיר מה במפגש עם ה"עני" הפעיל אצלו את הרגשות האלה.

.....
הפתיחה נועדה ליצור חיבור אישי של המשתתפים עם הנושא.

חברים בקבוצה יעלו סיפורים שונים, על עניים רחוקים או קרובים. חלקם יבחרו לא לספר על קרובים או בני משפחה. צריך מידה של ביטחון כדי לשתף את הקבוצה בנושא כואב, ושלעתים הוא כרוך בבושה או בשיפוטיות - "אם אני יצאתי מזה, גם הוא יכול היה לטרוח ולצאת מהעוני". יכולות לעלות דילמות כגון - לא ברור לנו האם נכון לתת לעניים, אולי העזרה הזו מנציחה את מצבם? אולי הם בטלנים המנצלים את טוב הלב שלנו? ועמדות כגון: "להרבה עניים יש כסף אבל סדר העדיפויות שלהם מעוות", "העניים מתרגלים שנותנים להם ולא לוקחים אחריות על מצבם", או "השיטה יוצרת פרזיטיות".

חשוב שהמשתתפים יוכלו לומר את כל אשר עולה על לבם, גם אם אלו דברים קשים או מקוממים. חשוב ליצור אווירה בטוחה, שתאפשר הבעת מגוון של רגשות בצורה חופשית.

לימוד מקורות בחברותא

יש מורכבות גדולה בעמידה לפני עני המבקש את עזרתנו ובהכרה בקיומם של עניים בחברה, הכרה שהיא שאלה המופנית לפתחנו: מה אנחנו עושים עם זה? השאלה היא מעשית ולא עיונית בלבד.

נתמודד עם המורכבות הזו בלימוד בחברותא של שני מקורות: פרשיה אחת מספר דברים העוסקת במפגש עם "עני" - "כי יהיה בך אביון", ופרשנות קצרה על אחד הפסוקים בפרשיה מפי רבי ישועה ללום, מחכמי אלג'יר.

הפרשיה שנלמד נמצאת בתוך בין שתי פרשיות - הפרשיה הקודמת לה עוסקת בשנת שמיטה והפרשיה שאחריה עוסקת בשחרור עבדים. לשמיטה, שמיטת הקרקע ושמיטת כספים¹ חובות, תפקיד משמעותי בצמצום פערים. התורה מכירה בצורך של האדם לצבור רכוש, ועם זאת היא דורשת ממנו להכיר באי־היכולת של זולתו להדביק את הקצב. עבדות, לעומת זאת, היא תחנה אחרונה בשרשרת העוני: אדם שלא הצליח לשלם את חובותיו נאלץ למכור עצמו לעבד.

אפשר לראות את הקשר בין שלוש הפרשיות העוקבות האלה: התורה בונה מנגנונים של ערבות ומחויבות כדי להגן על החברה כולה מפני פערים כלכליים גדולים מדי, ועל יחידים בתוכה - מפני שקיעה בדלות ובמחסור. **השמיטה** היא מנגנון חברתי מרחיק-לכת ונועז בשאיפתו להחזיר את השוויון החברתי שאבד במרוץ של יחידים אל העושר האישי. **הנתינה** היא המנגנון הבינאישי בשנים שהפערים גדלים ושהאביונים עומדים בשערים. כאן האחריות מוטלת על כל אחד ואחד מאתנו.

ואם לא היה די בדאגתנו, והעני הידרדר למצב של עבדות - גם כאן יוצרת התורה מנגנון חברתי של **שחרור העבד** (אחרי מספר שנים), באופן המונע נפילה מחודשת לעבדות: אדוניו מצווה להעניק לעבד המשוחרר נכסים אשר יאפשרו לו חזרה למעגל החיים בלא שיזדקק שוב לצדקה.

.....
"כי יהיה בך אביון" (דברים טו, ז) - הפנייה בגוף שני יחיד באה לומר, שבעיית העוני היא בעיה של החברה כולה, העני הוא על כן חלק מכל אחד מאתנו. הפנייה בלשון יחיד מדגישה את חובתו של כל יחיד ויחיד בחברה להתמודד עם מחסורם של עניים. התפיסה שמתוכה התורה מדברת אלינו היא תפיסה קהילתית, שבה האדם נתון ברשת קשרים לזולת ולחברה, קשרים שמתוקפם מוטלת עליו אחריות.

אור החיים [הפירוש לתורה של רבי חיים אבן עטר, תנ"י 1696, מרוקו - תק"ג 1743, ירושלים] מפרש: "בסיבתך בא לו העוני הגדול", ומדגיש בכך גם את אחריותו של כל אחד ואחת מאתנו לעצם **מציאותם** של עניים בחברה. פירוש **אור החיים** מציג את העוני כתופעה שגורמיה אנושיים, ומכאן שגם מיגורה נתונה בידי אנוש.

התורה חוזרת חוזר והדגש שלא נקשה את לבנו ולא נקפוץ את ידנו מאחינו האביון. סיבה אפשרית לחזרה הזו היא שאנו מועדים לקפוץ את ידנו במפגש עם עניים; שמשוהו גורם לנו לאטום את הלב במפגש הזה. על כן הציווי חל לא על הנתינה בלבד, אלא גם על התודעה והרגש של הנותן בעת הנתינה: "נתון תיתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו" [דברים טו, י]. מעשה הנתינה הוא שלם כאשר הוא מערב תודעה ורגש של לב פתוח ונדיב, לא מעשה מן הפה - מן היד - ולחוך.

כדי לפרוץ את מחסום הקושי בנתינה, התורה מציעה להפעיל שלושה חושים, שכל אחד מהם פורץ מחסום אחר: עין, כדי שנרצה לראות; לב, שנוכל להרגיש את כאבו של הזולת ומתוך הרגש הזה לתת "מכל הלב"; יד - זהו השלב האקטיבי, שלב עשיית המעשה, הושטת היד לנתינה.

בפירושו ל"לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך", הרב ישועה ללום מציב את המחויבות שלנו לנתינה בהקשר רחב של תפיסה של שוויון חברתי: הבסיס לחברה שוויונית הוא **השוויון בין בני האדם** דווקא. בני האדם לא נולדו שווים, לא בממון, לא בכישורים. יש בהם גדולים וקטנים, חלשים וחזקים. על כן, גם הדרישה מהם איננה יכולה להיות זוה - ההתייחסות לשוונות היא-היא השוויון האמתי. "וזה חי מזה": השוויון אין משמעו שקבוצה אחת חיה על חשבון האחרת, אלא משמעו הדדיות.

תפיסה דומה של שוויון חברתי מובעת באמרתו של רבי מנחם מנדל מקוצק (פולין, 1787-1859), מייסד חסידות קוצק: "אין לך דבר בלתי-שווה מטיפול שווה בבלתי-שווים".

.....

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שערך בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון: כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו: השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינך באחיק האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא: נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו כי בגלל הדבר הזה יברכה ה' אלהיך בכל מעשך ובכל משלח ירך: כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיק לעניך ולאביוןך בארץ: (דברים טו, ז"א)

"על כן התורה מצווה 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך', אם תקשה לבך ירך תיסגר שאז האצבעות שוות ואז תאמר לו לך תעבוד כמוני, אלא כי פתוח תפתח את ירך, ואז תראה האצבעות שיש בניהן גדולים וקטנים, כך ברא הקב"ה בבני האדם גדולים וקטנים וזה חי מזה." (רבי ישועה ללום, ליקוטי אהרן, דרשה יז)

"ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון: כי פתח תפתח את ירך לו".

* כיצד נפתח את ידנו לאביון? כיצד אנו עלולים לקפוץ את ידנו מן האביון?
* רבי ישועה ללום מפרש את הדימוי של היד הקפוצה והיד הפתוחה כמבטא תפיסה חברתית של שוויון. מהי תפיסת השוויון שהוא מנסח? מה דעתכם על תפיסה זו?

ר' ישועה ללום (תרס"א 1901 - תש"י 1950) - מחכמי יהדות אלג'יריה. בהיותו נער התייתם רבי ישועה מאביו האהוב מכלוף, ואמו נטלה על עצמה את הפרנסה של המשפחה. בגיל 18 הוסמך לרבנות, ומאז שימש רב בכמה ערים באלג'יריה ובאירופה. בכל המקומות הללו העמיד תלמידים רבים, הכשיר מחזורים רבים של רבנים ושוחטים ופיתח חיי קהילה פוריים ביותר. הוא קיבל על עצמו מטלות רבות בכל התחומים: חזנות, שחיטה, דרשנות, פעילות חינוכית למבוגרים ולנוער. פעולותיו אלה עוררו נהירה מחודשת אל בית הכנסת ובית המדרש וזיכו אותו בהערכה ובהוקרה של הקהילה היהודית. רבי ישועה ללום נפטר בגיל 49. בשנת 1992 הועלו עצמותיו לארץ, והוא נטמן בבאר-שבע.

רבי ישועה ללום (הרחבה)

הספר ליקוטי אהרן הוא אוסף דרשות שכתב הרב ללום בנושאי אמונה, חגים, פרשות השבוע וכדומה. דרשות רבות בספר מוקדשות לנושא הצדקה. בדרשה יט מדמה הרב את הצדקה לזריעה: "שכל מי שזורע מכסה, היינו שופך עפר על הזרע כדי שציפורים לא יאכלו אותו, וגם כדי שהזרע יכה שורש, כך הצדקה, המעולה היא בסתר".

בדרשה כא מציג הרב ללום את תפיסתו באשר לחלוקה הקיימת בחברה בין עניים לעשירים:

הדעת נותנת שהעולם יהיה שווה בשווה, שלא יהיה אחד מעל לשני, וכשאנו רואים אחד עשיר ואחד עני אנו יכולים לומר שהעני לקח את חלק העוני של העשיר, היינו שחובה על העשיר להרים חלק מהעוני של העני שלקח עליו את עניותו שלו[...] וזאת כוונת "כי יהיה בך אביון", תתאר את העני כחלק ממך כי הוא לקח ממך חלקך בעניות, כדי שגם אתה תיקח מעליו עניותו בתתך לו, "ואל ירע לבבך בתתך לו" אל יהיה בלבך צער על זה שאתה נותן לו[...] כי אינך נותן לו משלך אלא משלו אתה נותן לו.

.....

אסיף

לאחר הלימוד בחברותא, נאסוף את הקולות השונים והתובנות השונות מן הלמידה בחברותא:

- * מה חידש לכם המפגש עם המקורות?
- * מהי התובנה המשמעותית ביותר עבורכם מן הלימוד בחברותא?

תלמוד שמביא לידי מעשה:

המציאות בימינו היא מציאות שבה העניים "סמויים מן העין". הם חלק בלתי־נפרד מן ההווה הישראלית, ובכל זאת הם בשוליים. רוב המרחב החברתי איננו מרחב קהילתי של ערבות הדדית, אלא מרחב מנוכר, שסימן ההיכר שלו היא בדידותם של האנשים החיים בו.

- * למרות האמפתיה ולמרות ההסכמה על המחיר החברתי של העוני, איננו עושים כמעט כלום. מדוע?
- * מה המעשים שראוי שנעשה לשינוי המצב הזה?

לימוד מונחה

המקורות שלמדנו עסקו בהקשחת הלב ובקפיצת היד במפגש עם ה"עני". נשאלת השאלה מהן הדרכים להשתחרר משני אלה?

בלימוד הקבוצתי נקרא בליקוטי מוהר"ן של רבי נחמן מברסלב, המתאר את עומקה ומורכבותה של העבודה הפנימית שהיא־היא, לדעתו, הצדקה.

לאחר הקריאה, כל משתתף יבחר דימוי אחד מן הדימויים שר' נחמן מביא לצדקה: דימוי העורב, דימוי ההולדה, דימוי ההתחלה. הדיון הקבוצתי יהיה חקירה משותפת של הדימויים סביב השאלות האלה:

- * כיצד כל אחד/ת מפרש/ת את הדימויים השונים?
- * מה דיבר אליך בדימוי שבחרת?
- * מהי הדרך הנכונה לך בעבודה הפנימית של הצדקה?

רבי נחמן מברסלב מעלה למודעותנו את הקושי והכאב הכרוכים בנתינה לזולת העני. עשיית צדקה דורשת תחילה התגברות, "שיבור האכזריות" (אצל מי שאינם רחמנים מטבעם) והפיכתה לרחמנות. זוהי עבודה פנימית הכרוכה בכאבים הדומים לחבלי הלידה, שכן הצדקה כמוה כהולדה, כיצירה חדשה. רבי נחמן סבור אפוא שהצדקה היא הרבה יותר מסתם מחווה של נתינה לזולת: הצדקה היא עבודה פנימית־רוחנית, עבודה של צמיחה, יצירה, הולדה.

רבי נחמן מפרש את "פתוח תפתח" שבדברים טו על הצדקה כפתיחת פתח שבהתחלה הוא צר ומעט־מעט הוא מתרחב והולך. העיקר הוא להתגבר על הקושי שבהתחלה, לפתוח את הפתח הראשון – הפתח שבלב והפתח שבמעשה. אחר כך, הפתח מתרחב כאילו מאליו. יש התחלת צדקה שהיא קשה מאד, ויש צדקה שהיא התחלת כל ההתחלות.

"ואת העורבים ציוויתי"

"ואת העורבים ציוויתי לכלכלך" (מלכים א' יז, ד) זה בחינת צדקה. כי בתחילה כשמתחילין להתנדב לצדקה, אזי צריכין לשבר את האכזריות שלו להפכו לרחמנות, וזהו עיקר עבודת הצדקה. כי מי שהוא רחמן בטבעו ונותן צדקה מחמת רחמנות שבטבעו, אין זה עבודה, כי יש גם כמה חיות שהם רחמנים בטבעם, רק עיקר העבודה לשבר האכזריות להפכו לרחמנות. וזה בבחינת "ואת העורבים ציוויתי לכלכלך" כי העורב הוא בטבעו אכזרי, ונתהפך לרחמנות לכלכל את אליהו[...]. ובחינה זו, דהינו התחלת הצדקה היא קשה וכבדה מאוד.

[...] נמצא שהמצוות ומעשים טובים וכל עבודת השם הם בחינת הולדה, וקודם ההולדה כמה קלין וכמה חבלים וצירים יש להיולדת קודם שמולדת

ההולדה, ופרט מבכירה, דהיינו הולדה ראשונה של אישה, שאז קשה עליה מאוד.

[...] וצדקה היא תמיד התחלה בבחינת "פתוח תפתח" (דברים טו, ח) שאפילו כשיש פתח והתחלה הצדקה היא פותחת יותר ויותר ומרחבת הפתח יותר, כי כל דבר ודבר מעבודת השם, כשרוצין ליכנס באותו הדרך ואותו העבודה, צריכין לפתוח שם פתח ליכנס באותו הדרך, וזה בחינת "כל ההתחלות קשות", מחמת שבהתחלה צריכין לשבר ולפתוח פתח מחדש, על-כן קשה מאוד. וסגולת כוח הצדקה להרחיב ולפתוח הפתח יותר ויותר, כשעושין איזהו פתח באיזה עבודה ונותנין צדקה, אזי הצדקה פותחת ומרחבת הפתח יותר ויותר, כי צדקה היא ההתחלה של כל ההתחלות, כי היא פותחת ומרחבת כל הפתחים כנ"ל. וגם בצדקה עצמה יש התחלה, דהיינו כשמתחילין ליתן צדקה, שזה בחינת: "ואת העורבים ציוויתי", ועל כן התחלת הצדקה היא קשה וכבדה מאוד, כי היא בחינת התחלה של כל ההתחלות.

(ליקוטי מוהר"ן חלק ב, ד, א"ב)

רבי נחמן מברסלב (1772-1810, תקל"ב-תקע"א): מגדולי החסידות, נינו של הבעש"ט. רבי נחמן גדל באווירה חסידית-קבלית, ומנעוריו הרבה להתבודד ולהתפלל שעות רבות. במהרה החלו נוהרים אליו רבים ללמוד מפיו את תורת החסידות. בשנת תקנ"ח (1798) ערך ביקור בארץ ישראל, ביקור אשר סימן נקודת מפנה במשנתו. דרכו הייחודית עוררה מחלוקת שאילצה אותו לנדוד מברסלב לאומן, שם נפטר ממחלת השחפת בהיותו בן 38.

ליקוטי מוהר"ן [=מורנו הרב רבי נחמן] הוא חיבורו החשוב ביותר של רבי נחמן מברסלב, ספר היסוד של חסידות ברסלב. הספר הוא אוסף של דרשות שנשא רבי נחמן, אשר נרשמו ונדפסו בידי תלמידו.

סיכום

המורכבות של המפגש עם העני היא רגשית ושכלית כאחת. המחסומים הנפרצים בנתינה נפרצים הן ברגש הן במחשבה. התורה מלמדת אותנו לתת, בלי לשפוט, להכיר, ליצור זיקה - על ידי פתיחת הלב ופתיחת היד. זאת, כל עוד "לא יחדל אביון מקרב הארץ" (ובד"בבד, לחתור ליצירת מציאות שוויונית, מציאות שבה יחדל אביון מקרב הארץ).

נסיים את הלימוד בפירושו של רבי אברהם סבע לפסוק "פתח תפתח את ירך לך". כך הוא כותב בפירושו לתורה, **צור המור**:

ובזה "פתח תפתח את ירך לך" ולא תחוש לקושי לבך, ועל כורחו פתוח תפתח את ירך, ותיתן לו די מחסורו. וזכור כי ערום יצאת מבטן אמך בידיים פתוחות, כמי ששואל חסד, והשם עשה אתך חסד וצדקה. ולכן לא תקפוץ את ירך, כמי שהולך לו מן העולם.

כמו רבי נחמן, גם הרב סבע מביא את דימוי ההולדה בקשר לפתיחת היד והלב אל העני, אלא שהוא מפתח את הדימוי לא מנקודת המבט של היולדת, אלא מנקודת מבטו של הנולד. לידתו של אדם, חוויה מכוננת, היא נקודת זינוק שווה לכול. כולנו יצאנו מבטן אמנו חסרי כל, ידינו פתוחות ומבקשות את חסד אלוהים.

בכל הפירושים שלמדנו, הנתינה היא כוח חיים.

✳ הרב ישועה ללום מציג תפיסה שלפיה השונות בין בני האדם היא בסיס לחברה שוויונית שבה "זה חי מזה".

✳ רבי נחמן מברסלב מתאר את עבודת הצדקה כהולדה, שהיא כואבת ומייסרת אבל מתוכה נוצרים חיים.

✳ רבי אברהם סבע מרחיק צעד אחד נוסף: קפיצת היד היא מוות, "ולכן לא תקפוץ את ידך, כמי שהולך לו מן העולם".

הקשר אל העני, קשר של לב פתוח ונתינה, ולא חומרית בלבד, איננו בבחינת המלצה: הוא מחויבות. הוא הדרך שבה כל אחד מאתנו מממש את אחריותו המוסרית והחברתית, ולמעשה מממש את עצמו כאדם. הנתינה חשובה לנותן כמו למקבל.

רבי אברהם סבע [ר"ר"פ בקירוב, 1450-1520]: מחכמיה החשובים של ספרד, מקובל, דרשן, מגדולי הפרשנים לתורה. לפרנסתו עסק ברפואה. נולד בקשטיליה והיה בין מגורשי ספרד בשנת רנ"ב (1492). בימי הגירוש מספרד נמלט לפורטוגל, אולם כעבור חמש שנים גורש גם מפורטוגל וספריו נשרפו, והוא שם את פניו לפס שמרוקו. במרוקו כתב מחדש, על סמך הזיכרון, את ספרו הגדול **צור המור פירושים לתורה**, וספרים נוספים, אשר אבדו בשני הגירושים ובנדודים הרבים. לא כל ספריו נדפסו, וחלק מן הכתבים שהוא מזכיר בספריו הנדפסים לא הגיע לידינו.

נראה שבסוף ימיו עזב את פס ויצא לאיטליה. האגדה מספרת, שבעת הנסיעה בים התחוללה סערה והספינה חישבה להישבר. ביקשו הנוסעים את ר' אברהם סבע שיתפלל לה' ויצילם. אמר להם ר' אברהם: הנה אנוכי מת; הבטיחו לי שלא תשליכוני אל הים לאחר מותי וקבלו עליכם להביאני לקבר ישראל - ותינצלו מן הסערה. קיבלו עליהם הנוסעים למלא את בקשתו, והסערה שככה. ר' אברהם השיב את נשמתו למרום בערב יום הכיפורים, ולמחרת עגנה הספינה בוורונה שבאיטליה. במוצאי יום הכיפורים הובא לקבר ישראל.

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של חיי ישראל ונמשכת 'כל ישראל חברים'

אני פוגש את העני (דף לימוד בחברותא)

כִּי יִהְיֶה בְּךָ אֲבִיּוֹן מֵאַחַד אַחֶיךָ בְּאַרְצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לֹא תֹאמַר
אֶת לִבִּיךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאַחֶיךָ הָאֲבִיּוֹן: כִּי פָתַח תִּפְתָּח אֶת יָדְךָ לוֹ וְהֶעֱבַט תַּעֲבִיטֵנוּ
דֵּי מַחֲסָרוֹ אֲשֶׁר יִחְסֹר לוֹ: הַשְׁמֵר לָךְ פֶּן יִהְיֶה דָבָר עִם לִבִּיךָ בְּלִיעַל לֵאמֹר קִרְבָּה שְׁנֵת
הַשְׁבַּע שְׁנֵת הַשְּׁמִטָּה וְרַעַה עֵינֶיךָ בְּאַחֶיךָ הָאֲבִיּוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עֲלֶיךָ אֵל ה' וְהָיָה בְּךָ
חֹטָא: נָתַן תִּתֵּן לוֹ וְלֹא יֵרַע לִבִּיךָ בְּתִתֶּנָּה לוֹ כִּי בְּגִלָּל הַדָּבָר הַזֶּה יִבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל
מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מַשְׁלַח יָדְךָ: כִּי לֹא יִחְדַּל אֲבִיּוֹן מִקִּרְבֵּי הָאָרֶץ עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶיךָ לֵאמֹר פָּתַח
תִּפְתָּח אֶת יָדְךָ לְאַחֶיךָ לַעֲנִיךָ וּלְאַבְיֹנְךָ בְּאַרְצְךָ: (דברים טו, ז"א)

"על כן התורה מצווה 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ידך', אם תקשה לבך ידך
תיסגר שאז האצבעות שוות ואז תאמר לו לך תעבוד כמוני, אלא כי פתוח תפתח את
ידך, ואז תראה האצבעות שיש בניהן גדולים וקטנים, כך ברא הקב"ה בבני האדם
גדולים וקטנים וזה חי מזה." (רבי ישועה ללום, ליקוטי אהרן, דרשה יז)

"ולא תקפץ את ידך מאחריך האביון: כי פתח תפתח את ידך לו".

* כיצד נפתח את ידנו לאביון? כיצד אנו עלולים לקפוץ את ידנו מן האביון?
* רבי ישועה ללום מפרש את הדימוי של היד הקפוצה והיד הפתוחה כמבטא תפיסה חברתית
של שוויון. מהי תפיסת השוויון שהוא מנסח? מה דעתכם על תפיסה זו?

ר' ישועה ללום (תרס"א 1901 - תש"ז 1950) - מחכמי יהדות אלג'יריה. בהיותו נער התייתם רבי ישועה מאביו האהוב
מכלוף, ואמו נטלה על עצמה את הפרנסה של המשפחה. בגיל 18 הוסמך לרבנות, ומאז שימש רב בכמה ערים
באלג'יריה ובאירופה. בכל המקומות הללו העמיד תלמידים רבים, הכשיר מחזורים רבים של רבנים ושוחטים
ופיתח חיי קהילה פוריים ביותר. הוא קיבל על עצמו מטלות רבות בכל התחומים: חזנות, שחיטה, דרשנות, פעילות
חינוכית למבוגרים ולנוער. פעולותיו אלה עוררו נהירה מחודשת אל בית הכנסת ובית המדרש וזיכו אותו בהערכה
ובהוקרה של הקהילה היהודית.

רבי ישועה ללום נפטר בגיל 49. בשנת 1992 הועלו עצמותיו לארץ, והוא נטמן בבאר-שבע.

"ואת העורבים ציוויתי" (דף לימוד קבוצתי)

"ואת העורבים ציוויתי לכלכלך" (מלכים א' יז, ד) זה בחינת צדקה. כי בתחילה כשמתחילין להתנדב לצדקה, אזי צריכין לשבר את האכזריות שלו להפכו לרחמנות, וזהו עיקר עבודת הצדקה. כי מי שהוא רחמן בטבעו ונותן צדקה מחמת רחמנות שבטבעו, אין זה עבודה, כי יש גם כמה חיות שהם רחמנים בטבעם, רק עיקר העבודה לשבר האכזריות להפכו לרחמנות. וזה בבחינת "ואת העורבים ציוויתי לכלכלך" כי העורב הוא בטבעו אכזרי, ונתהפך לרחמנות לכלכל את אליהו[...]. ובחינה זו, דהיינו התחלת הצדקה היא קשה וכבדה מאוד.

[...] נמצא שהמצוות ומעשים טובים וכל עבודת השם הם בחינת הולדה, וקודם ההולדה כמה קלין וכמה חבלים וצירים יש להיולדת קודם שמולדת ההולדה, ופרט מבכירה, דהיינו הולדה ראשונה של אישה, שאז קשה עליה מאוד.

[...] וצדקה היא תמיד התחלה בבחינת "פתוח תפתח" (דברים טו, ח) שאפילו כשיש פתח והתחלה הצדקה היא פותחת יותר ויותר ומרחבת הפתח יותר, כי כל דבר ודבר מעבודת השם, כשרוצין ליכנס באותו הדרך ואותו העבודה, צריכין לפתוח שם פתח ליכנס באותו הדרך, וזה בחינת "כל ההתחלות קשות", מחמת שבהתחלה צריכין לשבר ולפתוח פתח מחדש, על־כן קשה מאוד. וסגולת כוח הצדקה להרחיב ולפתוח הפתח יותר ויותר, כשעושין איזהו פתח באיזה עבודה ונותנין צדקה, אזי הצדקה פותחת ומרחבת הפתח יותר ויותר, כי צדקה היא ההתחלה של כל ההתחלות, כי היא פותחת ומרחבת כל הפתחים כנ"ל. וגם בצדקה עצמה יש התחלה, דהיינו כשמתחילין ליתן צדקה, שזה בחינת: "ואת העורבים ציוויתי", ועל כן התחלת הצדקה היא קשה וכבדה מאוד, כי היא בחינת התחלה של כל ההתחלות.

(ליקוטי מוהר"ן חלק ב, ד, א"ב)

רבי נחמן מברסלב (1772-1810, תקל"ב-תקע"א): מגדולי החסידות, נינו של הבעש"ט. רבי נחמן גדל באווירה חסידית-קבלית, ומנעוריו הרבה להתבודד ולהתפלל שעות רבות. במהרה החלו נוהרים אליו רבים ללמוד מפיו את תורת החסידות. בשנת תקנ"ח (1798) ערך ביקור בארץ ישראל, ביקור אשר סימן נקודת מפנה במשנתו. דרכו הייחודית עוררה מחלוקת שאילצה אותו לנדוד מברסלב לאומן, שם נפטר ממחלת השחפת בהיותו בן 38.

ליקוטי מוהר"ן [=מורנו הרב רבי נחמן] הוא חיבורו החשוב ביותר של רבי נחמן מברסלב, ספר היסוד של חסידות ברסלב. הספר הוא אוסף של דרשות שנשא רבי נחמן, אשר נרשמו ונדפסו בידי תלמידו.

שיעור מס' 2

"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני" רוני סומק

מטרות השיעור:

* להכיר דרכים למדידת העוני.

* לשאול על הקשר בין עוני למדיניות חברתית-כלכלית.

אחת הדרכים להכיר חברה אנושית היא לדעת את היקף העוני שבה, ומתוך כך את הפערים בין עשירים לעניים. ידיעת היקף העוני היא כלי להתמודדות עם תופעת העוני על ידי קביעת מדיניות להקטנתה.

מדידה והגדרה של עוני מעוררות שאלות רבות לגבי הקריטריונים שלפיהם נמדד העוני. בשיעור זה נכיר את הגישה המוחלטת ואת הגישה היחסית למדידת העוני, ונתוודע לקשיים ולמורכבות בהגדרת העוני.

מבנה השיעור:

פתיחה: מיהו עני?

30 דקות

לימוד מקורות בחברותא: "שמונה שמות נקראו לעני"

45 דקות

אסיף ולימוד מונחה: החירות האישית כהתחייבות חברתית

40 דקות

סיכום

5 דקות

* חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: מיהו עוני?

היחידה על עוני ופערים כלכליים-חברתיים עוסקת בעוני כתופעה חברתית בניסיון להבין את ממדיה השונים.

הגידול בממדי העוני והקיטוב הגדל מאפיינים את החברה הישראלית בעשורים האחרונים. כמי שחיים בחברת שפע, מטרידות אותנו השאלות: כיצד ייתכן שיש כל כך הרבה עניים בחברה המוגדרת כחברת שפע? האם השפע הזה נוצר על גבה של שכבה הולכת וגדלה של אנשים הנאבקים לקיומם הפיזי והאנושי? האם עוני ושפע הולכים יחד, האם זה הכרחי - כפי שטוענים רבים מקובעי המדיניות הכלכלית, שהשפע יוליד עוני הולך וגדל? והאם זה צודק?

מדי שנה מפרסם הביטוח הלאומי את "דו"ח העוני". הדו"ח נותן מושג על היקפה של תופעת העוני בישראל, אבל הוא מדבר במספרים יבשים, ויש מחלוקת על דרכי המדידה עצמן. במפגש הזה נכיר דרכים למדידה של העוני ונבדוק האומנם היכרות עם דרכי מדידה מעמיקה את הבנתנו את העוני ואת המציאות החברתית של אי־שוויון. ובמילים אחרות, ברוח שירו של רוני סומק: האם אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני?

*** מיהו לדעתכם אדם עני? כיצד הייתם מגדירים מצב של עוני?**

השאלה מיהו עני היא לכאורה שאלה פשוטה ומובנת מאליה, שכן אנחנו נוטים לחשוב על עניים ועוני במונחים צרים – כעל מחסור במשאבים חומריים. הניסיון לברר לעומק את השאלה יפגיש אותנו אפוא עם המורכבות של התיאור או ההגדרה של העוני.

הדיון על עוני איננו ניטרלי, יש בו תמיד – בגלוי או בסמוי – נקיטת עמדה כלפי התופעה: עמדה של קבלה והשלמה כ"רע הכרחי", עמדה של שיפוט והאשמת העניים במצבם, או עמדה של ביקורת על החברה ועל המדיניות היוצרת את העוני.

כידוע, השפה מעצבת את האופן שבו אנו חושבים, ועצם הדיבור על "עניים" מעצב חשיבה כאילו העוני הוא תכונה. לעתים קרובות מקשרים עוני עם פסיביות, תלותיות, עצלנות ובטלנות. התיאור הזה הוא תיאור מצמצם, שמרחיק אותנו מחווית הסבל והכאב שחווים אנשים הנתונים בעוני ומן המאבק היומיומי שהם מנהלים.

יש המציעים לדבר על "אנשים החיים בעוני" ולא על "עניים", ובכך לשקף את העובדה שהעוני הוא מצב ולא תכונה.

שיעור זה כולל שתי רמות של התייחסות לשאלה מהו עוני: הרמה הפורמלית של מדידת העוני, מתוך הכרה שכל עוד העוני קיים צריך לגבש קני-מידה לבדיקת ממדי העוני, כדי להעריך את היקף התופעה ולגבש מדיניות אפקטיבית לצמצום העוני. הרמה השנייה מכוונת לעורר למודעות למורכבותו של מצב העוני, מורכבות שאין מדר שמשקף אותה במלואה.

לימוד מקורות בחברותא

הלימוד בחברותא יפגיש אותנו עם מקורות יהודיים וטקסטים משני סוגים: כאלה העוסקים במדד "אובייקטיבי" הקובע מיהו עני, ואחרים המנסים להצביע על המורכבות של תיאור העוני או הגדרתו.

"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני"

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה. מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט, שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול. (משנה פאה ח, ז"ח)

שיעור העוני בישראל מחושב לפי מחצית ההכנסה החציונית למשק בית - כלומר, מחצית ההכנסה שבה מספר משקי הבית שהכנסתם גבוהה יותר שווה למספר משקי הבית שהכנסתם נמוכה יותר. קו העוני למשפחה של ארבע נפשות עומד היום על 4,933 ₪, כלומר: משפחה בת ארבע נפשות שהכנסותיה הן מתחת לסכום הזה נחשבת למשפחה ענייה. (שיר חבר, "מהון להון", העיר 9.2.2007)

שמונה שמות נקראו לעני: עני אביון מסכן רש דל דך מך הלך. עני - כמשמעו. אביון - שמתאב לכל. מסכן - שהוא בזוי לכל, שנאמר "וחכמת המסכן בזויה" (קהלת ט). רש - מן הנכסים. דל - מדולדל מן הנכסים. דך - מדוכדך, רואה דבר ואינו אוכל, רואה דבר ואינו טועם ואינו שותה. מך - שהוא מך [=מונמך ומושפל] לפני כל, עשוי כמין סקופה התחתונה [=המשקוף התחתון, הסף של הפתח, שהכל דורכים עליו]. (ויקרא רבה (וילנא) לד, ו)

[יש לתאר] במפורט את ריבוי הפנים של המגבלות והסיכונים שיוצר העוני... תיאור כזה מציג את הסבל האנושי של אנשים שחיים במצוקה קשה כל כך והחיפוש הנואש שלהם - גם אם הרסני - אחר משמעות, תחושת קיום, וכבוד.

...העוני מצטייר במודל זה לא רק במונחים כלכליים, אלא כגורם אשר בהשתלבותו עם גורמי נחיתות חברתית נוספים (כגון מגדר ומוצא אתני), מעצב את תנאי החיים האובייקטיביים ואת החוויה הסובייקטיבית של העניים באינספור פרקטיקות יומיומיות של דיכוי, כרשת מסועפת של דיכוי

חברתי - במקומות העבודה, במסגרות החינוכיות, בשכונות המגורים, בארגון היחסים בין המינים, במערכות הבריאות, במערכות הרווחה ובמערכות לאכיפת החוק. (מיכל קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים)

.....

- * אדם שיש לו 200 זוז בתקופת המשנה, ובימינו משפחה שהכנסותיה 4,950 ₪ אינם נחשבים לעניים. מה דעתכם על מדד זה?
 - * האם השמות השונים של העני מתארים עניים שונים, או היבטים שונים של מצב העוני?
 - * מה הכוונה במלים: העוני הוא "רשת מסועפת של דיכוי חברתי"?
-

מטרת הלימוד בחברותא היא לקיים מפגש בין המדד היבש לעוני, מצד אחד, לבין המורכבות של מצב העוני, מצד שני.

שני המקורות הראשונים עוסקים במדידה ה"יבשה" והפורמלית של העוני לצורך זיהוי העניים וקביעת מדיניות חברתית ביחס אליהם.

כשבאו חכמי המשנה לתחום את גדרה של מצוות הצדקה מבחינה נורמטיבית-משפטית, הם קבעו קריטריונים שונים המזכים את העניים והמחייבים את היחיד ואת החברה כולה. במשנה, מסכת פאה, אנו מוצאים שלושה מבחנים לקביעת הזכאות לקבלת צדקה: הגדרת הזכאי ליטול מן התמחוי [מי שיש לו פחות ממזון שתי סעודות]; הגדרת הזכאי ליטול מקופת הצדקה [מי שיש לו פחות ממזון י"ד סעודות]; והגדרת הזכאי ליטול ממתנות העניים הבאות מיבול הארץ [מי שיש לו פחות ממאתיים זוז]. התמחוי הוא קערת צדקה שנתנו ממנה אוכל לעניים; קופת צדקה היא קופה שחילקו ממנה כספי צדקה בערבי שבתות לעניי העיר.

גישה זו למדידת קו העוני היא גישה אבסולוטית. כשאר הקביעות והמידות שבעולם המשפט, גם קביעה זו היא שרירותית במידה רבה ועלולה להניב תוצאות מופרכות. צורת ניסוח החוק במשנה מעידה על מודעותם של חכמים לקושי ולשרירות בקביעת קו שיש מי שמעליו ומי שמתחתיו.

בישראל היום נהוגה הגישה היחסית לקביעת קו העוני (מדד שעל פיו קובעים כמה עניים יש בחברה). יתרונה של ההגדרה בכך שהיא משקפת את העוני כמרחק מההכנסה המקובלת, ובכך מבטאת גם ממד של אי־שוויון. קו העוני מחושב כמחצית (50%) מההכנסה החציונית. הכנסה חציונית היא הסכום שמחלק את אוכלוסיית ישראל לשני חלקים שווים: מחצית האוכלוסייה שהכנסתה גבוהה מסכום זה, ומחצית האוכלוסייה שהכנסתה נמוכה מסכום זה. קו העוני מחושב על ידי המוסד לביטוח לאומי, המפרסם אחת לשנה את "דו"ח העוני" – דו"ח על היקף העוני בחברה הישראלית.

על פי נתוני המוסד לביטוח לאומי לשנת 2005, 1,630,500 נפשות בישראל חיות מתחת לקו העוני. שיעור הנפשות העניות בכלל האוכלוסייה עומד על 24.7%. 20.6% מכלל המשפחות בארץ חיות מתחת לקו העוני – כל משפחה חמישית וכל ילד שלישי. מדינת ישראל אווזת בשיא העולמי בשיעור הילדים העניים בקרב

המדינות המפותחות והמתועשות. 43.1% מן המשפחות העניות הן משפחות עובדות.

קו העוני מחושב בהתאם לגודל המשפחה. לדוגמה, בשנת 2005 קו העוני לנפש אחת היה 1,866 ש"ח, לזוג 2,986 ₪, ולמשפחה בת 4 נפשות – 4,778 ₪.

"שמונה שמות נקראו לעני": מדוע נחוצים כל כך הרבה שמות? ריבוי השמות מעיד על מרכזיות העיסוק בעניים ובעניות במסורת היהודית וכן משקף את הניסיון להקיף מצב של ריבוי פנים: המחסור הכלכלי, ההשפלה החברתית, הרגשת חוסר הערך העצמי, הדיכוי והדיכאון. אפשר לראות בריבוי השמות דרגות שונות של עניות, אפשר לראות בהם ממדים שונים של העניות; לחלופין, אפשר להתייחס להגדרות השונות כאל אנשים שונים, או "סוגים" שונים של עניים.

בספרה **נשים בעוני: סיפורי חיים**, מגדירה מיכל קרומר־נבו את מצב העוני כמצב של שוליות רבת־פנים וכ"רשת מסועפת של דיכוי חברתי". היא מתלבטת בשאלה כיצד לתאר עוני: מה לתאר – בעיות ופתולוגיות? כוחות? ערכים? תשובתה היא ש"עדיפה פרשנות מורכבת, כזו שמכילה בתוכה גם את הכוחות וגם את הקשיים, גם את אחריות החברה וגם את אחריות ה(א)נשים עצמם".

למורכבות של תיאור העניים היום יש להוסיף גם עצמות שונות של עוני בתוך "קבוצת" העניים, הבדלים בין גברים עניים ונשים עניות והבדלים נוספים של אתניות וגזע.

קביעת מדד לעוני מעוררת את השאלה: האם אמת המידה לעוני היא אך ורק הכנסה, כפי שנוקט המוסד לביטוח לאומי בישראל? האם יש למדוד רק באמצעות מדדים כלכליים צרים, או אולי צריך לכלול במדד העוני גם היבטים לא חומריים? אנשים עניים חווים גם בושה, השפלה, אין להם קול פוליטי והם אינם משתתפים בעיצוב החיים הקולקטיביים, הם סובלים מתיוג שלילי, מהיעדר עצמה פוליטית ומשלילת זכויות. כיצד מודדים עוני בנוסף לגרעין החומרי שבבסיסו וכוללים בו גם היבטים חברתיים ופסיכולוגיים?

יש לציין שקיים גם מדד אחר, מדד האי־שוויון, "מדד ג'יני" שהוא בין 0 ל-1, כאשר 0 מתאר שוויון מלא ו-1 מבטא אי־שוויון מוחלט (כל העושר מרוכז בידי אדם אחד). בישראל יש רמה גבוהה של אי־שוויון לעומת ארצות המערב, ו"מדד ג'יני" בישראל היום הוא 0.40 (אחרי תשלומי העברה).

גם ייתכן מצב שעל פי מדד העוני נמצא שאין כלל עוני בחברה מסוימת, ועם זאת "מדד ג'יני" יראה אי־שוויון קיצוני, בשל התפלגות הכנסות לא שוויונית בין העשירונים השונים. מדובר אפוא בשני מדדים שאינם חופפים מבחינת תיאור המציאות החברתית.

.....

אסיף ולימוד מונחה

נאסוף את התובנות והמחלוקות שעלו בלימוד בחברותא, ואחר כך נדון בשאלה:

* איזו דרך מדידה עשויה לשקף את הממדים השונים של העוני?

שאלת מדידתו של העוני איננה שאלה אקדמית על מדידה "נכונה", אלא השקפה חברתית על עצם קיומו וממדיו של העוני, כלומר על דמותה של החברה בישראל.

הדרך שבה מודדים עוני נובעת מן הדרך שבה תופסים את העוני. בחברה התופסת את העוני כבעייתם הפרטית של אנשים שאינם מתאמצים די הצורך, מדד העוני יניב מדיניות ש"תעזור" לעניים לשרוד, בלי לפגוע במקביל במה שנתפס כ"צמיחה כלכלית". ואילו חברה התופסת את עצמה כקולקטיב שבו כולם ערבים זה לזה, רואה את העוני כפגיעה בחברה כולה ושואפת למדיניות של שוויון. העוני לתפיסתנו איננו בעיה של כמה אנשים מסכנים שצריך לעזור להם, אלא **בעיה חברתית של אי־שוויון**, בעיה שהיא תוצאה של מדיניות כלכלית־חברתית, ועל כן היא ניתנת לשינוי באמצעים של מדיניות.

תפיסה חברתית שכזו מובילה גם לגישה מורכבת יותר של העוני ושל מקומם של העניים בחברה. גישה מסוג זה פותחה על ידי אמרטיה סן (Amartya Sen), כלכלן ופילוסוף יליד הודו, חתן פרס נובל לכלכלה 1998. הגישה נקראת "גישת היכולות" והיא משותפת לו ולפילוסופית מרתה נוסבאום.

נקרא יחד קטע מתוך הפרק "החירות האישית כהתחייבות חברתית", מתוך ספרו של סן **התפתחות כחירות**.

"החירות האישית כהתחייבות חברתית"

.....

החירויות הבסיסיות שאנו נהנים מהן ומיישמים עליהן את האחריות שלנו תלויות בנסיבות אישיות, חברתיות וסביבתיות שהן מקריות לחלוטין. ילד שנמנעה ממנו ההזדמנות שמציע בית הספר היסודי איננו מקופח רק בצעירותו, אלא נותר מוגבל למשך כל חייו (כשהוא הופך לאדם שאיננו כשיר לעשות דברים בסיסיים הכרוכים בקריאה, כתיבה וחשבון). אישה שחסרים לה האמצעים להשיג טיפול רפואי לחולי שממנו היא סובלת איננה רק קרבן לחולניות בלתי הכרחיות או לאפשרות של מוות שניתן למנוע אותן, אלא היא גם מנועה מלעשות דברים מסוימים - למען עצמה ולמען אחרים - דברים שהייתה רוצה לעשותם כאדם אחראי. העובד המשועבד הנולד לתוך מצב של חצי־עבדות, הילדה המשועבדת החנוקה בחברה דכאנית, האיכר חסר האדמה והאונים שאין לו אמצעים בסיסיים להשגת הכנסה - מכל אלה נמנעים לא רק תנאי היסוד לחיי רווחה, אלא גם תנאים הדרושים כדי לנהל חיים אחראיים, התלויים בנסיבות המאפשרות מספר חירויות בסיסיות [...] ללא החירות הבסיסית

והכשירות לעשות דבר־מה, אדם איננו אחראי לביצועו[...] המשימה היא אפוא יצירת אפשרויות רבות יותר להחלטות ולבחירות משמעותיות בקרב אנשים שיכולים לאחר מכן לפעול בצורה אחראית על בסיס החלטתם.

עלינו לבדוק - נוסף לחירויות המגולמות בתהליכים פוליטיים, חברתיים וכלכליים - גם את המידה שבה אנשים מקבלים את ההזדמנות להשיג תוצאות שהם מייחסים להן ערך, ושיש להם סיבה לייחס להן ערך. רמת ההכנסה הריאלית שאנשים מקבלים חשובה ככל שהיא מעניקה להם הזדמנות נאותה לרכוש סחורות ושירותים וליהנות מרמת חיים ההולמת את הרכישות האלה. אך[...] רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות חיים ארוכים, להימנע ממוות בלתי־הכרחי, להחזיק במשרה ראויה, או לחיות בקהילות שלוות המוגנות מפני פשיעה.

השקפת הכשירויות האנושיות מתמקדת ביכולתם של אנשים לנהל חיים שיש להם סיבות טובות לייחס להם ערך, ולפעול למימוש האפשרויות הריאליות הניצבות בפניהם. אותן כשירויות שעומדות למעשה לרשותו של אדם תלויות בטבע ההסדרים החברתיים[...] ובנקודה זו האחריות מוטלת על כתפי המדינה או החברה. (מתוך הספר התפתחות כחירות מאת אמרטיה סן)

* סמנו משפטי מפתח בטקסט. מהי חירות, על פי אמרטיה סן?
* הגדירו מצב של עוני על פי תפיסתו של סן.

אבנר דה־שליט, פילוסוף פוליטי ופעיל חברתי, מסביר באופן מאיר־עיניים את החידוש שבתפיסתו של אמרטיה סן. כך הוא כותב:

”בדרך כלל מדיניות רווחה מתייחסת אל השאלה כמה ”משהו” יש לכל אדם. למשל: כמה כסף, או מה גובה המשכורת, או מה גודל הדירה שלו. מכאן נובעת תפיסה שצמצום פערים נבחן בהקשר של ”כמה יש לי”. אמרטיה סן הציג תפיסה אלטרנטיבית: ה”משהו” הזה, הוא טוען, בין שיהיה זה כסף, או משכורת, או בית, או מחשב, הוא רק אמצעי למשהו אחר. והמשהו האחר הזה הוא ה”תפקודים שלנו” (functionings). תפקודים הם כל אותם דברים שאנו רוצים לעשות או להיות: למשל לקרוא, או לעבוד עבודה מעניינת, או לדעת מתמטיקה, או לאהוב, או לבקר חברים, או להיות אנשים אוטונומיים וכדומה. על כן מה שצריך לדאוג הוא שלאנשים תהיה הזדמנות להגיע לתפקודים שלהם.

הגישה הזאת חשובה, משום שיש בה אפשרות מעניינת לחשיבה מחודשת במדיניות רווחה. למשל, אם אדם מסוים נכה, על פי הגישה המסורתית, המדינה צריכה לתת לו יותר כסף, כדי שיוכל לקנות רכב, או שייקח מונית וכיוצא באלה. אבל אם הבעיה של הנכה היא לא שיש לו פחות כסף אלא שהוא לא יכול לנוע ממקום למקום, אזי יש פה פתח למדיניות חדשנית. אולי הפתרון הוא לבנות

אוטובוסים שמותאמים לנכים ולא לתת לנכים כסף. כדי להסביר את הדרך הזאת ניתן לחשוב על מצב אבסורדי. נניח שאישה מסוימת לא מתקבלת לעבודה בגלל שהיא אישה. האם הפתרון הוא לתת לה כסף כפיצוי? דומני שמוכן שהפתרון הוא שינוי הנורמות החברתיות, גם בחינוך וגם בחקיקה, כך שאישה תוכל להיות מועמדת לכל עבודה.

מעבר לכך, בגישה של סן יש חידוש מרענן משום שהיא מאפשרת להשוות בין מצבם החברתי והכלכלי של האנשים, תוך התייחסות למרכיבים בחיינו שרבים מאתנו מוצאים אותם משמעותיים לא פחות מכסף, כמו האם יש לאדם יכולת או הזדמנות לפגוש חברים. חישבו על כך שהגישה הזאת מרחיבה מאוד את ההתייחסות לרווחה. על פיה, למשל, מצבו של תושב תל-אביב טוב יותר ממצבו של תושב ירוחם לא רק אם יש לו יותר כסף או נדל"ן, אלא גם בגלל שהוא חי קרוב למרכז ולמקומות שיש בהם שפע של הזדמנויות לחינוך ותרבות, לילדים שלו יש יותר אפשרות לממש את הפונקציה של שימוש בדמיון. הם למשל יכולים ללכת לקונצרט ולראות תערוכה, בעוד שהילדים בירוחם צריכים לשם כך להרחיק לנסוע.

על פי: אבנר דה-שליט, "אוכלוסיות מוחלשות במדינת הרווחה הנסוגה", מפנה 48, אוקטובר 2005.

החירות היא היכולת **המעשית** של האדם לממש תפקודים שונים. זה כולל יכולות לסיפוק צרכים בסיסיים כמו מזון, בריאות, חינוך, תוחלת חיים גבוהה ועד לחירויות מורכבות כמו יכולת לקחת חלק בחיי הקהילה, לרכוש לו הערכה עצמית וכדומה. איכות החיים נמדדת לפי היכולת להשיג תפקודים בעלי ערך, מעבר לקיום הבסיסי.

על פי זה, **עוני הוא מצב של היעדר יכולות** ולא רק של היעדר משאבים כלכליים, היעדר הזדמנויות לבחור חיים שהם בעלי ערך מבחינתו של הבוחר. הבדלים ביכולות בסיסיות להשיג הישגים יכולים לנבוע מבריאות ותזונה לקויות, מהיעדר חינוך ודיוור, מהבדלים מגדריים ומתנאי פתיחה נחותים בגישה לשוק. היכולות העומדות באופן מעשי לרשותו של אדם תלויות בהסדרים החברתיים, כלומר במדיניות החברתית-כלכלית. לכן המדיניות הראויה לפי סן היא מדיניות רווחה המתחשבת במשתנים אלו.

כדאי להדגיש כאן שתי נקודות: האחת, שסן ניגש אל בעיית העוני מנקודת המבט של ערך החירות, כלומר מנקודת מבט ערכית-מוסרית. גישתו הכלכלית של סן היא אפוא גישה שמנסה להחזיר ערכים ומוסר אל השיח הכלכלי; השנייה, שסן מגדיר חירות כחירות חיובית, כלומר **חירות ל-** (בשונה מחירות מ-). הליברליזם הקלאסי מגדיר חירות כחירות מהתערבות המדינה בענייני הפרט, כלומר "חירות שלילית". תוכנה של החירות על פי סן הוא: החירות להיות מישהו, לעשות משהו, לתפקד. החירות לחיות חיים בעלי ערך.

תפיסה דומה אנו מוצאים בספרה של מיכל קרומר-נבו **נשים בעוני: סיפורי חיים: "קשה להבחין בסבלן של הנשים כאשר אנו מורגלים לתפיסות של אחריות אישית. אלו תפיסות אינדיבידואליסטיות, הגורסות ש"אנשים צריכים לשאת בתוצאות מעשיהם". מגבלותיו של שיח זה נעוצות בכך שהוא מעוור את עינינו מלזהות את המקרים ואת המקומות בקורות חייהן של הנשים שלא היו בתחום אחריותן**

האישית, אלא בתחום האחריות של החברה[...] למצוקה [של נשים עניות] יש ביטויים תוך־משפחתיים ספציפיים, אך הסיפור המשפחתי הוא רק גילום של מצוקה כללית רחבה יותר המוגדרת על ידי החברה כולה, הן בדרך בה היא מתווה את הזדמנויות החיים הממשיות והן בדרך בה היא מתווה את הזדמנויות החיים האפשריות..." [עמ' 218].

.....

סיכום

האם העוני הוא בעיה של אנשים ונשים מסוימים שלא הצליחו להסתדר בחיים, או שאינם חרוצים די לעבוד ולפרנס את עצמם?

כולנו שומעים השכם והערב את ההתייחסות השיפוטית לעניים, והדברים מחלחלים עמוק אל השקפותינו והרגשתנו ביחס לעוני ולעניים. כדי להתגבר על ההשפעה האדירה של השפה הזאת, יש ליצור שפה כלכלית חלופית. זו משמעות המפעל התיאורטי של אמרטיה סן: להראות שתיתכן שפה כלכלית מבוססת ערכים.

הייחודי בתפיסתו של סן הוא הדיון בעוני **כסוגיה של חירות** ולא כסוגיה של מחסור. אם סוגיית העוני היא סוגיה של חירות - זוהי סוגיה חברתית כוללת ולא רק כזו הנוגעת ליחידים חסרי מזל, שצריך "לעזור להם לצאת ממצבם" במחווות כלשהן. הדיון בעוני מנקודת המבט של החירויות שיש או אין לאזרחי מדינה מסוימת מאתגר את החשיבה הליברלית והקפיטליסטית ודורש ממנה לבקר את הנחות היסוד שלה.

נסכם את השיעור בשני ציטוטים נוספים מדבריו של סן על מדד העוני:

רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות חיים ארוכים, להימנע ממוות בלתי הכרחי, להחזיק במשרה ראויה, או לחיות בקהילות שלוות המוגנות מכני כשיעה.

החשיבות הגדולה ביותר של מושגי הצדק מתמקדת בזיהוי של **עוול ברור**, שלגביו קל יותר להגיע להסכמה מנומקת, מאשר ביחס לנוסחה כזו או אחרת שתגדיר את האופן המדויק שבו צריך העולם להתנהל.

"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני"

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה. מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט, שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול.

(משנה פאה ת, ז"ח)

שיעור העוני בישראל מחושב לפי מחצית ההכנסה החציונית למשק בית - כלומר, מחצית ההכנסה שבה מספר משקי הבית שהכנסתם גבוהה יותר שווה למספר משקי הבית שהכנסתם נמוכה יותר. קו העוני למשפחה של ארבע נפשות עומד היום על 4,933 ₪, כלומר: משפחה בת ארבע נפשות שהכנסותיה הן מתחת לסכום הזה נחשבת למשפחה ענייה. (שיר חבר, "מהון להון", העיר 9.2.2007)

שמונה שמות נקראו לעני: עני אביון מסכן רש דל דך מך הלך. עני - כמשמעו. אביון - שמתאב לכל. מסכן - שהוא בזוי לכל, שנאמר "וחכמת המסכן בזויה" (קהלת ט). רש - מן הנכסים. דל - מדולדל מן הנכסים. דך - מדוכדך, רואה דבר ואינו אוכל, רואה דבר ואינו טועם ואינו שותה. מך - שהוא מך [=מונמך ומושפל] לפני כל, עשוי כמין סקופה התחתונה [=המשקוף התחתון, הסף של הפתח, שהכל דורכים עליו]. (ויקרא רבה (וילנא) לד, ו)

[יש לתאר] במפורט את ריבוי הפנים של המגבלות והסיכונים שיוצר העוני... תיאור כזה מציג את הסבל האנושי של אנשים שחיים במצוקה קשה כל כך והחיפוש הנואש שלהם - גם אם הרסני - אחר משמעות, תחושת קיום, וכבוד.

... העוני מצטייר במודל זה לא רק במונחים כלכליים, אלא כגורם אשר בהשתלבותו עם גורמי נחיתות חברתית נוספים (כגון מגדר ומוצא אתני), מעצב את תנאי החיים האובייקטיביים ואת החוויה הסובייקטיבית של העניים באינספור פרקטיקות יומיומיות של דיכוי, כרשת מסועפת של דיכוי חברתי - במקומות העבודה, במסגרות החינוכיות, בשכונות המגורים, בארגון היחסים בין המינים, במערכות הבריאות, במערכות הרווחה ובמערכות לאכיפת החוק. (מיכל קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים)

* אדם שיש לו 200 זוז בתקופת המשנה, ובימינו משפחה שהכנסותיה 4,950 ₪ אינם נחשבים לעניים. מה דעתכם על מדר זה?

* האם השמות השונים של העני מתארים עניים שונים, או היבטים שונים של מצב העוני?

* מה הכוונה במלים: העוני הוא "רשת מסועפת של דיכוי חברתי"?

"החירות האישית כהתחייבות חברתית" (לימוד קבוצתי)

החירויות הבסיסיות שאנו נהנים מהן ומיישמים עליהן את האחריות שלנו תלויות בנסיבות אישיות, חברתיות וסביבתיות שהן מקריות לחלוטין. ילד שנמנעה ממנו ההזדמנות שמציע בית הספר היסודי איננו מקופח רק בצעירותו, אלא נותר מוגבל למשך כל חייו (כשהוא הופך לאדם שאיננו כשיר לעשות דברים בסיסיים הכרוכים בקריאה, כתיבה וחשבון). אישה שחסרים לה האמצעים להשיג טיפול רפואי לחולי שממנו היא סובלת איננה רק קרבן לחולניות בלתי הכרחית או לאפשרות של מוות שניתן למנוע אותו, אלא היא גם מנועה מלעשות דברים מסוימים - למען עצמה ולמען אחרים - דברים שהייתה רוצה לעשותם כאדם אחראי. העובד המשועבד הנולד לתוך מצב של חצי-עבדות, הילדה המשועבדת החנוקה בחברה דכאנית, האיכר חסר האדמה והאונים שאין לו אמצעים בסיסיים להשגת הכנסה - מכל אלה נמנעים לא רק תנאי היסוד לחיי רווחה, אלא גם תנאים הדרושים כדי לנהל חיים אחראיים, התלויים בנסיבות המאפשרות מספר חירויות בסיסיות [...] ללא החירות הבסיסית והכשירות לעשות דבר-מה, אדם איננו אחראי לביצועו [...] המשימה היא אפוא יצירת אפשרויות רבות יותר להחלטות ולבחירות משמעותיות בקרב אנשים שיכולים לאחר מכן לפעול בצורה אחראית על בסיס החלטתם.

עלינו לבדוק - נוסף לחירויות המגולמות בתהליכים פוליטיים, חברתיים וכלכליים - גם את המידה שבה אנשים מקבלים את ההזדמנות להשיג תוצאות שהם מייחסים להן ערך, ושיש להם סיבה לייחס להן ערך. רמת ההכנסה הריאלית שאנשים מקבלים חשובה ככל שהיא מעניקה להם הזדמנות נאותה לרכוש סחורות ושירותים וליהנות מרמת חיים ההולמת את הרכישות האלה. אך [...] רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות חיים ארוכים, להימנע ממוות בלתי-הכרחי, להחזיק במשרה ראויה, או לחיות בקהילות שלוות המוגנות מפני פשיעה.

השקפת הכשירויות האנושיות מתמקדת ביכולתם של אנשים לנהל חיים שיש להם סיבות טובות לייחס להם ערך, ולפעול למימוש האפשרויות הריאליות הניצבות בפניהם. אותן כשירויות שעומדות למעשה לרשותו של אדם תלויות בטבע ההסדרים החברתיים [...] ובנקודה זו האחריות מוטלת על כתפי המדינה או החברה.

(מתוך הספר התפתחות כחירות מאת אמרטיה סן)

* סמנו משפטי מפתח בטקסט.

* מהי חירות, על פי אמרטיה סן?

* הגדירו מצב של עוני על פי תפיסתו של סן.

שיעור מס' 3

"די מחסורו אשר יחסר לו"

מטרות השיעור:

- * לפגוש ולהבין את נקודות המבט של אנשים החיים בעוני.
- * להכיר את הגישה הסובייקטיבית לצורכי העני.
- * לחלץ מן הגישה הזו אמירה ערכית ולברר אם יכולות להיות לה השלכות על המדיניות החברתית-כלכלית.

התורה אומרת לנו "כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו". מהו "די מחסורו אשר יחסר לו"?

במפגש הקודם שאלנו מהו מחסור ועל פי אלו קניימיה מודדים אותו. הכרנו גישה אובייקטיבית וגישה יחסית למדידת העוני. ראינו שמשקל היתר שנותנים לעניין ה"חשבונאי" של מדידת העוני דוחק הצדה הן את המשמעויות החברתיות והן את המשמעויות הפרטיות של העוני.

במפגש הנוכחי ננסה להנכיח את קולם של אנשים ונשים החיים בעוני ונכיר גישה סובייקטיבית הרואה לפניו אנשים שונים בעלי צרכים שונים ולא מסה אחידה ואנונימית המכונה "עניים". מתוך כך נשאל, כיצד העניים צריכים להיות שותפים בשיח על אודות העוני והמדיניות ביחס לעוני.

מבנה השיעור:

פתיחה: נשים מתארות את עוניין	30 דקות
לימוד מקורות בחברותא: "די מחסורו אשר יחסר לו"	45 דקות
אסיף	40 דקות
סיכום: העניים הם הפילנתרופים שלנו	5 דקות

- * חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: נשים מתארות את עוניין

הדירה הזאת על הפנים... ממש על הפנים, אבל עכשיו אני נלחמת כדי לעבור משמה כי כל הבית פיצוצים בצנרת, הכול רטיבות, ואנחנו ישנים כולם בסלון, כי כל החדרים רטיבות ועובש, אבל... אני אומרת, לפחות יש לי את הקורת גג הזאת של עמידר, למרות שאי אפשר לנשום את הריח של העובש. בגדים אני זורקת, כל הזמן מתקלקל, הארונות שלי כל הזמן פתוחים, כדי שיהיה אוויר, כמה שאני שמה את הריחניות האלה, את כל הצמחים האלה, מה שאפשר שיהיה ריח טוב בבית. אני חולת ניקיון זה משהו, זה בעיה אצלי, וזה הורג אותי כל הרטיבות הזאת, וקשה לנשום. עכשיו אמרתי אני הולכת לעמידר, גם אם אני אצטרך להגיע לעיתונות - אני מגיעה, כי אני פוחדת על הילדים שלי, במשך הקיץ הזה הבן שלי כבר שלוש פעמים חטף דלקת ריאות.

עבדתי בכמה מקומות, פתאום הילד חלה והייתי צריכה להישאר בבית, אז זהו, עכשיו שאני מחפשת עבודה, איפה שאני הולכת, לא מוכנים לקבל אותי, "תשמעי גברת אי אפשר ככה, יש לך ילדים אל תעבדי". זה היה פוגע נורא, כל מקום שאת הולכת, כי אין לך גם את הצד השני שבעצם יעזור לך, זאת אומרת ילד חולה וזה, אולי הוא [הבעל] ייקח אותו, שהוא יישאר עם הילד, דבר כזה של יום יומיים. אני בכלל, בעצם אני הכול לבד.

מה שהייתי רוצה באמת זה למצוא עבודה קבועה, שזה יתאים לי פחות או יותר, אני לא באה בדרישות. אני רוצה שהילדים שלי לא יהיו מוזנחים מהרגע שהם מגיעים הביתה, שבזמן ההעברה למצוא מישהי שתעביר אותם מהמועדונית, זאת אומרת מהגן שלהם למועדונית, שלא יהיה מצב כזה שהילד שלי יבוא הביתה בגלל שאין מי שייקח אותו ולא ימצא אף אחד. אני מאוד פוחדת שיקרה להם משהו, אני לא מוכנה, שום דבר שיקרה להם, כי אני בעצם האבא, אני האמא, אני הכול. (אודליה)

נמאס לי להגיד את המילה אין לי, אין לי, אין לי, אז אני אומרת להם: זה מיותר כי אתם כבר גדולים. כמו עכשיו תחפוש, אני אומרת ליפית, יפית, את גדולה. תסתדרי עם מה שיש. אני לא אלך להשקיע בתחפושת 100 שקל, 120 שקל. כי אין לי!... אם יש לי להשאיל, אז אני אשאיל, ואם לא - אז היא תסתדר עם מה שיש.

...תשמעי, לימי הולדת של חברות, הם צריכות לקנות מתנה, אני אומרת להם: אני מצטערת. לפעמים אין! אין! אל תחשבי שאני אומרת להם את זה בקלילות, אני יושבת ימים ולילות ובוכה כמו תינוקת, אני משתדלת להיות

מאופקת לידם, אבל לפעמים די, אני כבר מתפרקת, והם ישר באים אלי: אמא למה את בוכה? אמא מה יש לך? מאמא... תשמעי... אני כואבת, אבל אני באמת כואבת. ואני משתדלת לא להראות להם כי אני איך אומרים, אני צריכה להיות האם ה־hero. הגיבורה. אבל אני לפעמים לא מצליחה. (סיגל)

(מתוך הספר נשים בעוני: סיפורי חיים. מגדר, כאב, התנגדות מאת מיכל קרומר-נבו)

* מה מלמדים אותנו על העוני אנשים החיים בעוני?
[אפשר להתייחס לטקסטים שקראנו ואפשר להתייחס לאנשים שאנחנו מכירים]

השיח על העוני, חוץ מהיותו שיח טעון פוליטית ואידאולוגית, הוא רובו ככולו שיח "שלנו" אודות ה"אחרים" העניים. בשיח הזה קולותיהם של העניים אינם נשמעים ואינם נחשבים כמקור של ידע אודות העוני, ודאי לא כשותפים למאבק בעוני.

על פי מיכל קרומר-נבו,

"לדיאלוג עם נשים החיות בעוני יש השלכות מרחיקות לכת הן למדיניות חברתית והן לפרקטיקה. עצם התפיסה כי נשים החיות בעוני הן שותפות ראויות לשיח בסוגיות של מדיניות ושל פרקטיקה היא כר פורה לשינוי השיח. הכוונה היא ליצירת דיאלוגים ברמה קהילתית, מקומית וארצית בין חוקרים, קובעי מדיניות, אנשי מקצוע ואנשים החיים בעוני ביחס למדיניות ההולמת את צרכיהן של הנשים וביחס לדרכים לעיצוב מחדש של הפרקטיקה המקצועית כך שתתאים לנשים...[...]. דיאלוגים כאלה פועלים נגד סטיגמת הנחיתות של אנשים החיים בעוני, שכן הם מאפשרים להם לרכוש עמדה של אנשים משפיעים, שמממשים את זכותם וחובתם כאזרחים להתריע על כשלים במדיניות החברתית. דיאלוגים כאלו יכולים לחשוף את הליקויים במדיניות ואת אוזלת ידם של אנשי המקצוע, ולהצביע על דרכים לפתרון" (נשים בעוני: סיפורי חיים, עמ' 220).

דיבור של נשים על עוני מפרק את ההכללות שאנו נוטים לעשות על עוני, הכללות שהן לעתים קרובות שיפוטיות: העניים נתפסים לרוב כעצלנים, תלותיים, פסיביים, נכנעים לגורלם. בפתיחה פגשנו שתי נשים הכואבות את עונין ומנסות להיאבק בו. שמיעת קולן מפגישה אותנו עם התובנה שאין "עניים" כמסה אחידה, יש אנשים שונים החיים את מחסורם בדרכים שונות, כל אחד וכל אחת על פי דרכו/דרכה.

לימוד מקורות בחברותא

במפגש הקודם ראינו שגישתם של חז"ל למדידת העוני היא גישה אבסולוטית (בשונה מן הגישה היחסית הנוהגת היום במדינת ישראל). אלא שאין זו הגישה היחידה. במסורת היהודית מודגשת גם גישה שניתן לכנותה סובייקטיבית במובן זה שהיא מחייבת אותנו להתייחס לצרכים הייחודיים של כל עני - כפי שהוא עצמו חווה אותם ומצהיר עליהם.

בחברותא נלמד מקורות העוסקים בגישה הסובייקטיבית לעוני ולמחסור:

"די מחסורו אשר יחסר לו"

תנו רבנן: "די מחסורו אשר יחסר לו" - אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעושרו. אשר יחסר לו, אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב ועבד לרוץ לפניו, פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלושה מילין.

אותו ההוא שבא לפני רבא, אמר לו: במה אתה סועד? אמר לו בתרנגולת פטומה ויין ישן. אמר לו: האם אינך חושש מדוחק הציבור? אמר לו: האם משלהם אני אוכל? משל הרחמן אני אוכל. ששנינו עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אוכלם בעתו. בעתם לא נאמר, אלא בעתו. מלמד שכל אחד ואחד נותן הקב"ה פרנסתו בעתו. (תלמוד בבלי כתובות סז, ע"ב)

מר עוקבא היה עני בשכנותו שהיה רגיל לשלוח לו ארבע מאות זוז כל ערב יום כיפור. יום אחד שלח אליו ביד בנו. אמר לו: לא צריך. אמר: מה ראית? ראיתי שמזלפים לו יין ישן. אמר: מפונק כל כך? כפל ושלח אליו.

(תלמוד בבלי כתובות סז, ע"ב)

כמה נותנין לעני, די מחסורו אשר יחסר לו. כיצד, אם היה רעב, יאכילוהו. היה צריך לכסות, יכסוהו. אין לו כלי בית, קונה לו כלי בית. ואפילו אם היה דרכו לרכוב על סוס, ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר, והעני, קונה לו סוס ועבד. וכן לכל אחד ואחד, לפי מה שצריך... (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנ, סעיף א)

במצוות הצדקה לעניים, אי אפשר לשער ולצמצם להם מדה ידועה, כי פעם יזדמן עני שיספיק לו דינר כסף ואני אתן לו עשרה, שאבדתי תשעה דינרים על חינם, ויש עני שצריך לו מאה דינרים ואנכי לא אדעוהו ואתן לו עשרה, נמצא לא יצאתי ידי חובתי עמו, וכן יש שאי אפשר לו לאכול אלא תרנגולת פטומה ויין ישן ואני איני מכיר בו ואתן לו עדשים והוא בוש ואוכל ומת... ויש שהוא מורגל בעדשים ואני מכיר בו ואתן לו תרנגולת פטומה על חינם ללא צורך... (הרב יוסף חיים, עוד יוסף חי, פרשת ראה)

* מה ההיגיון בהתנהגותם של הלל הזקן ושל מר עוקבא?
* האם ההלכה "די מחסורו אשר יחסר לו" מבטאת עיקרון שוויוני?

יש שלוש גישות עיקריות למדידת עוני. הראשונה היא הגישה האבסולוטית, שלפיה עוני צריך להיקבע לפי סל מוצרים בסיסי, וכל מי שידר אינה משגת לרכוש אותו ייחשב לעני. הגישה השנייה היא הגישה היחסית, שגורסת כי העוני נמדד ביחס לנורמות חברתיות. סל מצרכים לעשיר בימי הביניים ייחשב לעלוב ובלתי מספק כיום – לכן העוני צריך להיות מחושב כמדד של אי־שוויון, ויש אפוא למדוד את הפער בין ההכנסה של אדם מסוים לבין ההכנסה הסבירה בחברה שבה הוא חי. בשתי הגישות הללו כבר עסקנו בשיעור הקודם.

הגישה השלישית היא הגישה הסובייקטיבית, הגורסת כי הרגשתו האישית של אדם היא שקובעת אם הוא עני. דוגמה לגישה כזו היא הגישה ההסכמית. על פי הגישה ההסכמית יש להוציא את נושא מדידת העוני מידי מומחים למיניהם ולתת לציבור לומר מהו קו העוני, או מהי רמת החיים המינימלית. אחת השאלות הנוגעות לגישה זו היא האם הכתבה של קו עוני ורמת מינימום למחיה על ידי הציבור תהיה עדיפה על פני קביעתם של מומחים? מחקרים שונים מנסים להתמודד עם השאלה. לדוגמה, במחקר משנת 1985 בלונדון נשאלו הנחקרים מהי לדעתם ההכנסה השבועית הדרושה למשק בית כדי לא להימצא במצב של עוני. נמצא שלדעתם של אנשי לונדון, ההכנסה המינימלית לסוגים שונים של משק בית עלתה בממוצע ב-61% על שיעורי גמלאות הבטחת הכנסה ששולמו באותה עת.

יש לציין, שכגישה למדידה של עוני, הגישה הסובייקטיבית היא קשה ליישום. עם זאת, זוהי הגישה הרגישה ביותר לצרכים ולשאיפות של האנשים עצמם.

במסורת היהודית, "הגישה הסובייקטיבית" היא דרך ההתייחסות העיקרית לאנשים החיים בעוני, שמשמעה לראות את העני המסוים ולהיענות לצרכיו הייחודיים. למשל, אדם שהידרדר לעוני – חז"ל מבקשים להיות רגישים למצבו הנפשי ולתחושת המחסור הסובייקטיבית שלו, ואפילו לתת לו סוס ועבד. אדם שחי בתחושה של מחסור חריף הוא בגדר עני.

בסיפורים המובאים בדף המקורות יש רגישות פרטנית לכל עני, תוך חתירה לאמוד את צרכיו שלו. דיני הצדקה חותרים לספק לעני לא רק צורכי קיום כלליים אלא אף צורכי קיום המיוחדים לו. וזו על פי חז"ל משמעות הביטוי "די מחסורו". על פי דיני הצדקה, הרגליו של אדם לרמת חיים גבוהה עשויים להצדיק את התמיכה בו לפי רמת החיים שהורגל בה. דיני הצדקה מעמידים לנגד עיניהם את מצוקתו הפרטית של העני, ולא דווקא בהשוואה למקובל בחברתו.

האם גישתם של חז"ל לדי מחסורו מנוגדת לעקרון השוויון?

לשאלה זו יש תשובות לכאן ולכאן. מעניין להשוות את הסוגיה של "די מחסורו" לסוגיה המוכרת בפילוסופיה הפוליטית בשם "טעם יקר" (expensive taste), ובמסגרתה מקובל לדון בדוגמה ההיפותטטית של אדם הטוען ששמפניה היא צורך חיוני לו ומן הראוי שהחברה תסייע לו בהשגתו. הפילוסוף רונלד דבורקין טוען שדרישה כזו נוגדת את עקרון השוויון משום שהיא מתייחסת לבני אדם שונים על פי קריטריונים משתנים, ולכן אין לכלול אותה במסגרת החלוקה השוויונית.

בחברה לא שוויונית, העיקרון של "די מחסורו", שבא בין היתר לפצות אדם שירד מנכסיו, אכן משמר את מצב חוסר השוויון. אבל בחברה השואפת לשוויון, העיקרון של די מחסורו ניתן לתרגום בדרך אחרת מזו של רונלד דבורקין: כהכרה בתפיסות טוב שונות של בני אדם. על פי תרגום זה, מדיניות של רווחה אינה חייבת בהגדרה של תפיסת טוב אחת בלבד הנכונה לכולם, אלא תשאף לבטא את ההבדלים בין תפיסות הטוב של בני האדם כיחידים.

"גישת היכולות" של אמרטיה סן ומרתה נוסבאום (ר' שיעור קודם) שואפת לבטא תפיסות טוב שונות ועל ידי כך להגביר את השוויון בחברה. גישה זו גורסת שמדיניות רווחה הפועלת על פי תפיסת טוב אחידה היא שוויונית פחות, שכן אנשים שונים יענו אחרת על השאלה: מה יהפוך את חייהם לבעלי ערך ומשמעותיים עבורך? אם במציאות החברתית יש אנשים בעלי תפיסות טוב שונות, נחוצות גישה כלכלית ומדיניות רווחה הנותנות מענה להבדלים אלה. "גישת היכולות" פועלת ברוח זו מפני שהיא רב-ממדית וכוללת לא רק את רמת ההכנסה של האדם, אלא גורמים רבים נוספים ההופכים את החיים לבעלי ערך.

המהלך שאנו עושים בשני השיעורים על הגדרת העוני מרחיב את "די מחסורו" מעיקרון של צדקה לעיקרון של צדק חברתי, על ידי שילוב של המקורות היהודיים עם השיח החברתי-כלכלי העכשווי. אפשר לראות ב"גישת היכולות" תרגום קרוב של העיקרון הסובייקטיבי של "די מחסורו" למדיניות חברתית כלכלית. מצד שני, העיקרון של "די מחסורו" מדגיש את החשיבות של היחסים שבין אדם לחברו, בנוסף לחשיבות המאבק לשינוי מבנים חברתיים כלכליים.

.....

"כי פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו", כתוב בתורה. בלימוד בחברותא ראינו את הפירוש של חכמים למצווה זו. נאסוף את הדברים שעלו בחברותא ונדון בשתי שאלות:

- * האם ההלכה "די מחסורו אשר יחסר לו" מבטאת עיקרון שוויוני?
- * האם אפשר לתרגם עיקרון זה למדיניות חברתית כלכלית שתגביר את השוויון בחברה?

העיקרון "די מחסורו אשר יחסר לו" המובא במקורות הוא עיקרון של צדקה ולא של צדק חברתי, כלומר: הוא חל על זירת היחסים שבין אדם לחברו.

יישום עיקרון זה במערכת רווחה מדינתית היא עניין מורכב, שכן מערכות מדינתיות מבוססות על קריטריונים אחידים כחלק מתפיסה של שוויון. קשה לחשוב על מדד שישקף את הצרכים הסובייקטיביים של כל אחד ואחד מהאנשים שחיים במחסור.

עם זאת, הגישה של אמרטיה סן, שאותה למדנו בשיעור הקודם, מתקרבת מאד לגישה הסובייקטיבית. מדד העוני שסן פיתח על בסיס תפיסתו את העוני מכיל פרמטרים רבים, ובכך הוא מנסה "לכסות" את הממדים השונים של העוני ולא להסתפק במדידת ההכנסה של משק בית. למשל, מקום מגוריו של אדם צריך להיות כלול במדד העוני, כי אדם החי במרכז נהנה משפע של הזדמנויות לחינוך ותרבות, בעוד מי שחי בפריפריה צריך לנסוע לשם כך ונמנעות ממנו אפשרויות המזומנות לתושבי המרכז.

סן מציג תפיסה רחבה של שוויון המסתמכת על הגישה שבני האדם שונים במהותם ובתפישתם מה טוב עבורם, ולכן ההגדרה שלהם לרווחה היא שונה. גישתו מבוססת על ההכרה שהאזרח צריך ליהנות מחירות להשיג רווחה במובניה השונים - החל מסיפוק צרכי יסוד כמו מזון, בריאות, חינוך, ועד לחירויות מורכבות כמו היכולת לקחת חלק בחיי הקהילה, להשיג הערכה עצמית וכדומה. חובת המדינה לדאוג לתנאי קיום הוגנים לאזרחים אינה בשם ההומניות או הצדקה, אלא בשם עקרון החירות.

ההבדלים ביכולות הבסיסיות להשיג הישגים עשויים לנבוע מבריאות ותזונה לקויות, מהיעדר חינוך ודיוור, מהבדלים מגדריים ומתנאי פתיחה נחותים בגישה לשוק. לפי סן, מדיניות הרווחה המתחשבת במשתנים אלו היא המדיניות הראויה.

סיכום: העניים הם הפילנתרופים שלנו

בשני המפגשים האחרונים שאלנו מיהו עני. ברברה ארנרייך, עיתונאית ומבקרת חברה, החליטה ללמוד על בשרה מהו עוני וכיצד חיים העניים העובדים בארה"ב. בתופעת העניים העובדים נעסוק בהרחבה בשיעור הבא. לשם כך מצאה לה עבודה כמלצרית, זבנית, מנקה ועוד. את התנסותה תיעדה בספר **כלכלה בגרוש**, וזוהי אחת ממסקנותיה:

העניים הם הפילנתרופים העיקריים בחברה שלנו: הם מזניחים את ילדיהם כדי לדאוג לילדיהם של אחרים, הם שוכנים בכתיים לא ראויים למגורים כדי שבתיהם של אחרים יהיו מבהיקים ומושלמים, הם סובלים מחסור כדי שהאינפלציה תישאר נמוכה ומחירי המניות יעלו.

ברברה ארנרייך נותנת הגדרה משלה לשאלה "מיהו עני?", הגדרה חברתית ביקורתית, שמצביעה על כך שמצבם המבוסס והנוח של בני המעמד הבינוני והגבוה מתקיים על ידי ניצולם של אחרים. במלים אחרות - יש קשר הדוק, קשר של סיבה ותוצאה, בין עושרם של עשירים לבין עוניים של עניים. אם יש עניים בחברה, כי אז מתקיימת בה מדיניות כלכלית שיצרה את העוני; וזוהי אותה מדיניות שיצרה את העושר המופרז, המתקיים על גבם של מי שחיים במחסור.

בהקדמה לספר, מאת יהודה שנהב ויוסי דהאן, נאמר:

הספר **כלכלה בגרוש** מספק חרך הצצה אל אנשי השירותים, החדרניות, נהגי המשאיות, הטבחים, פועלי הבניין, שוטפי הכלים ושאר המקצועות המשלמים שכר-מינימום[...] ברברה ארנרייך יצאה לגלות איך נראית ה"מהפכה" של ביטול הקצבאות ושירותי הרווחה בארצות-הברית, מנקודת מבטם של אנשים עובדים אשר משתכרים פחות משישה דולר לשעה, ללא חסכוניות בנק, ללא רכוש, ללא מערכת תמיכה מסודרת, ללא ביטוח בריאות או פנסיה[...] ארנרייך מתארת כיצד משילים העובדים את זכויות האדם שלהם בכניסה למקום העבודה. כיצד בחברה האמריקאית המוגדרת כדמוקרטית הם מוותרים על הזכות לפרטיות, על חופש הביטוי ועל הזכות להתאגד[...] תעשייה שלמה המגלגלת מיליארדים מתפרנסת מפגיעה בפרטיותם של העובדים וחודרת לגופם ולנשמתם על מנת להבטיח יעילות, שקט וציות ללא-תנאי למעסיקים.

האם **כלכלה בגרוש** מתאים למציאות הישראלית? למעשה קשה לחשוב על מדינה מערבית אחרת שבה יש פרולטריון ענק כל-כך של עניים עובדים, ונטולי זכויות בסיסיות, כפי שהוא קיים בישראל[...] ולצד מהגרי העבודה מועסקים בשוק העבודה הישראלי באמצעות חברות כוח אדם גם למעלה ממאה אלף עובדים בעלי אזרחות ישראלית[...] לצד כינון שוק עבודה פראי נמשכת בישראל מלאכת ריסוק מדינת הרווחה ופרימת רשת הביטחון הסוציאלית, אותה רשת שאמורה לקלוט את קרבנות המדיניות הכלכלית מלצנוח לחיי חרפה, ולאפשר להם קיום מינימאלי בסיסי.

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של יאבי חי ישראל ובמסגרת 'כל ישראל חברים'

נשים בעוני (לימוד קבוצתי)

הדירה הזאת על הפנים... ממש על הפנים, אבל עכשיו אני נלחמת כדי לעבור משמה כי כל הבית פיצוצים בצנרת, הכול רטיבות, ואנחנו ישנים כולם בסלון, כי כל החדרים רטיבות ועובש, אבל... אני אומרת, לפחות יש לי את הקורת גג הזאת של עמידר, למרות שאי אפשר לנשום את הריח של העובש. בגדים אני זורקת, כל הזמן מתקלקל, הארונות שלי כל הזמן פתוחים, כדי שיהיה אוויר, כמה שאני שמה את הריחניות האלה, את כל הצמחים האלה, מה שאפשר שיהיה ריח טוב בבית. אני חולת ניקיון זה משהו, זה בעיה אצלי, וזה הורג אותי כל הרטיבות הזאת, וקשה לנשום. עכשיו אמרתי אני הולכת לעמידר, גם אם אני אצטרך להגיע לעיתונות - אני מגיעה, כי אני פוחדת על הילדים שלי, במשך הקיץ הזה הבן שלי כבר שלוש פעמים חטף דלקת ריאות.

עבדתי בכמה מקומות, פתאום הילד חלה והייתי צריכה להישאר בבית, אז זהו, עכשיו שאני מחפשת עבודה, איפה שאני הולכת, לא מוכנים לקבל אותי, "תשמעי גברת אי אפשר ככה, יש לך ילדים אל תעבדי". זה היה פוגע נורא, כל מקום שאת הולכת, כי אין לך גם את הצד השני שבעצם יעזור לך, זאת אומרת ילד חולה וזה, אולי הוא [הבעל] ייקח אותנו, שהוא יישאר עם הילד, דבר כזה של יום יומיים. אני בכלל, בעצם אני הכול לבד.

מה שהייתי רוצה באמת זה למצוא עבודה קבועה, שזה יתאים לי פחות או יותר, אני לא באה בדרישות. אני רוצה שהילדים שלי לא יהיו מוזנחים מהרגע שהם מגיעים הביתה, שבזמן ההעברה למצוא מישהי שתעביר אותם מהמועדונית, זאת אומרת מהגן שלהם למועדונית, שלא יהיה מצב כזה שהילד שלי יבוא הביתה בגלל שאין מי שייקח אותו ולא ימצא אף אחד. אני מאוד פוחדת שיקרה להם משהו, אני לא מוכנה, שום דבר שיקרה להם, כי אני בעצם האבא, אני האמא, אני הכול.

נמאס לי להגיד את המילה אין לי, אין לי, אין לי, אז אני אומרת להם: זה מיותר כי אתם כבר גדולים. כמו עכשיו תחפוש, אני אומרת ליפית, יפית, את גדולה. תסתדרי עם מה שיש. אני לא אלך להשקיע בתחפוש 100 שקל, 120 שקל. כי אין לי!... אם יש לי להשאל, אז אני אשאל, ואם לא - אז היא תסתדר עם מה שיש.

...תשמעי, לימי הולדת של חברות, הם צריכות לקנות מתנה, אני אומרת להם: אני מצטערת. לפעמים אין! אין! אל תחשבי שאני אומרת להם את זה בקלילות, אני יושבת ימים ולילות ובוכה כמו תינוקת, אני משתדלת להיות מאופקת לידם, אבל לפעמים די, אני כבר מתפרקת, והם ישר באים אלי: אמא למה את בוכה? אמא מה יש לך? מאמא... תשמעי... אני כואבת, אבל אני באמת כואבת. ואני משתדלת לא להראות להם כי אני איך אומרים, אני צריכה להיות האם ה-*hero*. הגיבורה. אבל אני לפעמים לא מצליחה. (סיגל)

(מתוך הספר נשים בעוני: סיפורי חיים. מגדר, כאב, התנגדות מאת מיכל קרומר-נבו)

* מה מלמדים אותנו על העוני אנשים החיים בעוני?
[אפשר להתייחס לטקסטים שקראנו ואפשר להתייחס לאנשים שאנחנו מכירים]

"די מחסורו אשר יחסר לו" (לימוד בחברותא)

תנו רבנן: "די מחסורו אשר יחסר לו" - אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעושרו. אשר יחסר לו, אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב ועבד לרוץ לפניו, פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלושה מילין.

אותו ההוא שבא לפני רבא, אמר לו: במה אתה סועד? אמר לו בתרנגולת פטומה ויין ישן. אמר לו: האם אינך חושש מדוחק הציבור? אמר לו: האם משלהם אני אוכל? משל הרחמן אני אוכל. ששנינו עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אוכלם בעתו. בעתם לא נאמר, אלא בעתו. מלמד שכל אחד ואחד נותן הקב"ה פרנסתו בעתו. (תלמוד בבלי כתובות סז, ע"ב)

מר עוקבא היה עני בשכנותו שהיה רגיל לשלוח לו ארבע מאות זוז כל ערב יום כיפור. יום אחד שלח אליו ביד בנו. אמר לו: לא צריך. אמר: מה ראית? ראיתי שמזלפים לו יין ישן. אמר: מפונק כל כך? כפל ושלח אליו. (תלמוד בבלי כתובות סז, ע"ב)

כמה נותנין לעני, די מחסורו אשר יחסר לו. כיצד, אם היה רעב, יאכילוהו. היה צריך לכסות, יכסוהו. אין לו כלי בית, קונה לו כלי בית. ואפילו אם היה דרכו לרכוב על סוס, ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר, והעני, קונה לו סוס ועבד. וכן לכל אחד ואחד, לפי מה שצריך... (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנ, סעיף א)

במצוות הצדקה לעניים, אי אפשר לשער ולצמצם להם מדה ידועה, כי פעם יזדמן עני שיספיק לו דינר כסף ואני אתן לו עשרה, שאבדתי תשעה דינרים על חינם, ויש עני שצריך לו מאה דינרים ואנכי לא אדעוהו ואתן לו עשרה, נמצא לא יצאתי ידי חובתי עמו, וכן יש שאי אפשר לו לאכול אלא תרנגולת פטומה ויין ישן ואני איני מכיר בו ואתן לו עדשים והוא בוש ואוכל ומת... ויש שהוא מורגל בעדשים ואיני מכיר בו ואתן לו תרנגולת פטומה על חינם ללא צורך... (הרב יוסף חיים, עוד יוסף חי, פרשת ראה)

* מה ההיגיון בהתנהגותם של הלל הזקן ושל מר עוקבא?
* האם ההלכה "די מחסורו אשר יחסר לו" מבטאת עיקרון שוויוני?

שיעור מס' 4 העסקה פוגענית

מטרת השיעור:

* ללמוד כיצד משפיע העוני על מעמדו של העובד בשוק העבודה, תוך היכרות עם התופעה של "העסקה פוגענית".

עבודה נתפסת על ידי רבים ככלי עיקרי להיחלצות ממעגל העוני. המקורות היהודיים מדגישים את חשיבותה של העבודה בחיבורו ובשילובו של האדם במעגל החברתי.

עם זאת, בשנים האחרונות גדל מספרם של עובדים עניים. אנו עדים למציאות שבה העבודה כשלעצמה אינה מספקת עוד מענה לבעיית העוני. יתרה מזאת, מסגרות העסקה שונות פוגעות בחירותו ובכבודו של העובד, תופעה המכונה בשם "העסקה פוגענית". העניים נדחקים לשולי שוק העבודה ואף חשופים לפגיעות מצד המעסיקים.

בשיעור זה נתוודע לתופעת ההעסקה הפוגענית, נבחן מהם הגורמים לדחיקת העני לשולי שוק העבודה ומהם הכלים הצומדים לרשותנו על מנת לשנות את פני הדברים.

מבנה השיעור:

25 דקות	פתיחה: התנסויות אישיות בשוק העבודה
15 דקות	תמונת מצב חברתית: עבודה ועוני
30 דקות	לימוד מקורות בחברותא: "ואליו הוא נושא את נפשו"
40 דקות	אסיף
10 דקות	סיכום

* חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: התנסויות אישיות בשוק העבודה

המפגש הרביעי יעסוק בקשר בין עבודה ועוני.

אם נשאל אדם מה הקשר בין עבודה לעוני, סביר להניח שיענה לנו שהם דבר והיפוכו: העבודה מחלצת מעוני. עבודה נתפסת בעיני רבים ככלי מרכזי להיחלצות מעוני. גם במקורות יהודיים העבודה או המלאכה נתפסות כאמצעי להיחלצות מהמצוקה. כך, למשל, דבריו של רבי יהודה הנשיא על המלאכה: "גדולה היא מלאכה שכל מי שהוא עוסק במלאכה אין ידו חסרה פרוטה לעולם" (אבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק כא). הרמב"ם רואה במציאת עבודה מעלה גבוהה של צדקה, שאין למעלה ממנה ("ממציא לו מלאכה" – הלכות מתנות עניים, פרק י, הלכה ז). יתרה מזאת, חשיבותה של העבודה רק משום שהיא מקור פרנסה, אלא גם מכך שהיא מקנה כבוד לבעליה: "גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה" (תלמוד בבלי נדרים מט, ע"ב). העבודה נתפסת כחוליה שמחברת את האדם למעגל החברתי, ועל כן יש פרשנים המחייבים לעסוק במלאכה גם אם אינה דרושה לצורכי פרנסה.

השאלה שנעסוק בה היא האם עבודה אכן יכולה לחלץ עניים מהעוני?

נקודת המוצא שלנו היא שעוני איננו רק מצוקה כלכלית, אלא גם על השלכותיה של מצוקה זו על השיוך החברתי והדימוי העצמי, כפי שעלה במפגשים קודמים.

נפתח את המפגש עם התנסויות שלכם מתחום העבודה - עבודה שלא הייתם מגדירים אותה דווקא כמשהו שתמיד חלמתם עליו, אלא כמקור פרנסה.

המשתתפים יעלו חוויות מעבודות לא אטרקטיביות: שכר נמוך, סוג העבודה (עבודה משעממת או מתישה), יחס מעליב מצד המעסיק וכדומה. שאלה נוספת שנבחן בקבוצה היא מה גרם לי להשלים עם העבודה גם אם לוותה ב"חריקת שיניים": הידיעה שזהו מצב זמני, ההזדקקות לפרנסה, התכלית שאני רואה בעבודה, יחסים שלי עם עובדים אחרים שיצרו סביבת עבודה סבירה למרות הקשיים.

ניתן להעלות בקבוצה את הטענה שעדיף לעבוד גם בתנאי עבודה משפילים, ובלבד שלא להצטרך לבריות. הרמב"ם טוען כי אדם יעסוק אפילו באומנות מנוולת, או יפשוט עור של בהמות ובלבד שיעבוד ולא יזדקק לבריות. האם נכונה טענתו של הרמב"ם? האם בכל עבודה צריך לעבוד?

וכנגד זאת, האם היו תנאי העסקה (שלי או של קרובים לי) שלא הייתי מוכן להשלים עמם? איפה עבר מבחינתי הגבול?

האם ה"קווים האדומים" שהצבתי לעצמי היו משתנים עם השינוי במצבי האישיותי: מצב כלכלי, מעמד חברתי, דימוי עצמי ועוד. כיצד הקווים האדומים תלויים בטווח האפשרויות הכלכליות והחברתיות שלי?

מומלץ לאסוף מספר חוויות שישמשו לצורך הדיון ולא לפתוח לסבב מפאת קוצר הזמן.

תמונת מצב חברתית: עבודה ועוני

המקורות היהודיים שבהם פתחנו תופסים את העבודה ככלי שיכול לחלץ מעוני, כמקור פרנסה וכבוד לעובד. דעה זו רווחת גם בקרב הציבור וקובעי מדיניות. בשנים האחרונות אנו עדים לפיתוח תכניות תעסוקה כדי להגדיל את הרווחה. עם זאת, מחקרים מצביעים על מספר הולך וגדל של עובדים עניים. כדי לעמוד על ממדי התופעה (התופעה של עובדים עניים) נתוודע למספר נתונים.

נתונים על עוני בקרב משפחות עובדות:

מלאו את הדף הנתונים הבא, לפי השערתכם.

אחרי מילוי הדף (כחמש דקות) נתכנס חזרה להשוואת התשובות עם ממצאי המחקר שערך פרופסור צבי זוסמן (נפטר בנובמבר 2006), מהחוג לכלכלה באוניברסיטת תל אביב, על עוני במשפחות עובדות.

עובדים עניים

* שיעור העניים העובדים מתוך כלל העניים עלה בין 1990 ל-2003 - מ _____ % , ל _____ %.

* כ- _____ מעניי ישראל באים ממשפחות עובדות.

* שיעור העניים בקרב השכירים עלה מ- _____ ב-1990 ל _____ ב-2003. כלומר, כל נפש _____ במשפחות של שכירים היא ענייה.

* צצמת העוני בקרב השכירים גדלה. ב-1990 הייתה ההכנסה הממוצעת של משפחת שכירים ענייה _____ מתחת לקו העוני, ואילו ב-2003 גדל המרחק בין ההכנסה הממוצעת של משפחה ענייה שיש בה שכיר לבין קו העוני ב _____.

* מתוך תוספת של 1.1 מיליון עניים בין השנים 1990-2003, _____ היו ממשפחות עובדות.

* 22% ממשורות השכירים שנוספו ב-2004 הן בשכר של _____ מהשכר הממוצע במשק, ומחצית מהמועסקים הנוספים הם במשרות חלקיות.

ממצאי המחקר:

הנתונים לקוחים כאמור ממחקרו של פרופ' צבי זוסמן "שחיקת השכר הנמוך ועוני גובר במשפחות עובדות: ישראל, 1989-2002 אשר נערך והתפרסם במרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל (הערה: המחקר מתייחס להשתכרות משכר בלבד, ללא תשלומי העברה, כגון קצבאות):

* שיעור העניים העובדים מתוך כלל העניים עלה בין 1990 ל-2003 מ-33.5% ל-43.1%.

* מחצית מעניי ישראל באים ממשפחות עובדות (42% מעניי ישראל הם שכירים וכ-6% נוספים הם עצמאים עניים).

* שיעור העניים בקרב השכירים עלה מ-13.6% ב-1990 ל-20.3% ב-2003, כלומר - כל נפש חמישית במשפחות של שכירים היא ענייה.

* צמצמת העוני בקרב השכירים גדלה. ב-1990 הייתה ההכנסה הממוצעת של משפחת שכירים ענייה 30.8% מתחת לקו העוני, ואילו ב-2003 גדל המרחק בין ההכנסה הממוצעת של משפחה ענייה שיש בה שכיר לבין קו העוני ב-38.3%.

* מתוך תוספת של 1.1 מיליון עניים בין השנים 1990-2003, 539 אלף היו ממשפחות עובדות (115 אלף היו קשישים, ורק 286 אלף הגיעו ממשפחות בגיל העבודה שאינן עובדות).

* 22% ממשורות השכירים שנוספו ב-2004 הן בשכר של עד 50% מהשכר הממוצע במשק, סכום דומה לשכר המינימום, ומחצית מהמועסקים הנוספים הם במשורות חלקיות (בשנה זו נוספו 53-62 אלף משורות חדשות, אך רובן משורות של שכירים עניים).

כמו כן, על פי ממצאי המחקר, 53% מהשכירים העניים מועסקים במשרה מלאה. 13% מכלל העניים העובדים משתייכים למשפחות שיש בהן שני מפרנסים. דו"ח העוני לשנת 2004 גם מצביע על גידול במספר העניים העובדים. ב-2003 הצטרפו לשורות העניים 3,000 משפחות שבהן שני מפרנסים. למעשה, הגידול הניכר ביותר בשיעור העניים בשנת 2003 היה בקבוצה של משפחות עם שני מפרנסים - היא גדלה מ-14 אלף ל-17 אלף משפחות, עלייה של 21%. עוד מראה הדו"ח כי מספר המשפחות העניות שבראשן אדם עובד עמד על 140 אלף ב-2003. שיעור המשפחות העובדות בקרב המשפחות העניות כמעט שווה לזה של המשפחות המובטלות - 38% מהעניים היו משפחות שבראשן עובד אחד או שניים.

מילוי השאלון נועד להמחיש את ממדי התופעה של עובדים עניים. מהנתונים עולה כי עובדים עניים אינה תופעה שולית, אלא יש עדות מובהקת לכך שעבודה אינה מחלצת מעוני. בשלב זה לא נפתח לסבב תגובות של המשתתפים, אך ניתן לאסוף מספר מצומצם של התייחסויות. הלימוד בחברותא יבקש לבחון הסבר אפשרי לכך שעבודה לא מחלצת מעוני, שבעזרתו תסתמן אולי אפשרות לשינוי.

לימוד מקורות בחברותא

הנתונים שהתוודענו אליהם מגלים שיותר ויותר אנשים עובדים אך נשארים עניים. הלימוד בחברותא נועד להתחקות אחר הסבר אפשרי לכך שעבודה אינה מחלצת מעוני. המקורות שנלמד יבחנו מה קורה לעובד עני בשוק העבודה. כיצד העוני משפיע על העובד ומהם הלקחים שיש להפיק מכך.

לֹא־תַעֲשֶׂק שָׂכִיר, עֲנִי וְאֶבְיוֹן, מֵאֲחִיקָה, אוּ מִגֵּרָה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ בְּשַׁעְרֶיהָ. בְּיוֹמוֹ תִּתֵּן שָׂכָרוֹ וְלֹא־תִבּוֹא עָלָיו הַשְּׁמֶשׁ, כִּי עֲנִי הוּא, וְאֶלְיוֹ, הוּא נִשָּׂא אֶת־נַפְשׁוֹ; וְלֹא־יִקְרָא עָלָיָהּ ה', וְהָיָה בֶּךָ חָטָא (דברים כד, טו).

וְלֹא־יִקְרָא עָלָיָהּ ה' ה': יָכוֹל מִצְוָה שֶׁלֹּא לִקְרוֹת. תִּלְמוּד לומר "וקרא עליך אל ה'". יָכוֹל אִם קָרָא עָלֶיךָ - וְהָיָה בֶּךָ חָטָא, וְאִם אֵינוֹ קוֹרֵא לֹא

יהיה בך חטא. תלמוד לומר "והיה בך חטא" מכל מקום. אם כן למה נאמר
"וקרא אליך אל ה'?" מממהר אני להיפרע על ידי קורא יותר משאינו קורא.

(מנורת המאור ליצחק אבוהב, פרק יב, עמוד 168)

יצחק אבוהב - מחבר הספר **מנורת המאור**. חי בספרד בשנת 1300 בקירוב, בתקופה שיהודי ספרד
עוד נהנו מהספרות הערבית וחכמי ישראל השתמשו בפילוסופיה היוונית ובקבלה. **מנורת המאור** הוא
מיזוג של דעות המוסר של הפילוסופים היוונים עם תורת ישראל מהתלמודים וספרי הגאונים.

כִּי עֲנִי הוּא, וְאֵלִיו, הוּא נִשָּׂא אֶת־נַפְשׁוֹ: מִפְּנֵי מָה עָלָה זֶה בִּכְבֹּשׁ וְנִתְּלָה בְּאֵילָן
וּמִסֵּר אֶת עֲצָמוֹ לַמִּיתָה, לֹא עַל שִׁכְרוֹ? (תלמוד בבלי, בבא מציעא קיב, ע"א)

לפעמים הפועל העני מסתכן כשאינו שומר עצמו כהוגן, ונתלה באילן ונופל
מן הגג ועל כן ראוי להחמיר בשכירתו[...] אבל כשיש סכנה שימצא היזק
לפועל עצמו אסור להסתכן, והשוכר עובר על "ולפני עיוור לא תיתן מכשול".
(שו"ת יד אליהו לרב אליהו מלובלין, שאלה כח, לג)

רבי אליהו בן שמואל מלובלין - מחכמי פולין במאה ה-18. אב בית דין ביאלי ובריסק.

[...] אדם זה נמצא במצב נחות ומסוכן עבור חירותו, שהרי זה מצבו של
הפועל השכיר. מצב זה מסוכן עבור חירותו, מפני שהוא עשוי לאבד
את חירותו בלי לסבול שמץ של כפייה. הוא עדיין פועל מרצון, שהרי
הוא מתחייב ונמצא ביחס בין־אישי של משא ומתן. אבל אותו משא
ומתן נמצא על גבול הניכור, והחירות הופכת באופן חופשי לשעבוד.
(עמנואל לוינאס, **תשע קריאות תלמודיות**, עמוד 120)

עמנואל לוינאס (1906-1995) - פילוסוף יהודי־צרפתי. הגותו עסקה בעיקר בעקרון ה"אחריות לאחר",
במחויבות מוסרית לאחר באשר הוא. בין ספריו: **אתיקה והאינסופי, אלוהים והפילוסופיה, תשע קריאות
תלמודיות**.

- * כיצד העוני משפיע על העובד בשוק העבודה?
- * מהן ההשלכות של השפעה זו על שוויון הזדמנויות בעבודה?
- * מהן ההשלכות של השפעה זו על יכולתה של העבודה לחלץ מעוני?

המקורות מציגים היבטים שונים של השפעת העוני על העובד. דף המקורות פותח
בפסוק מתוך ספר דברים האוסר על עושי שכיר, עני ואביון. סמיכות השכיר לעני
ולאביון מדגישה את מצוקתו של השכיר ואת תלותו. המצוקה והתלות של השכיר
מודגשות בנימוק המובא להלנת שכר – "כי עני הוא ואליו הוא נושא את נפשו".
העני נושא את נפשו לשכר. ספר מנורת המאור לרבי יצחק אבוהב מפרש את סופו

של הפסוק "ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא". הפירוש שמעניק אבוהב ל"היה בך חטא" הוא כי ניתן לצוות על השכיר לא לקרוא אל ה' על מעסיקו. הפגיעות של השכיר מתבטאת בכך שהוא נתון ללחציו של המעסיק, שיכול לצוות עליו לא לקרוא, ובכך יימנע המעסיק לקבל עליו את האחריות לחטא. אך אבוהב מדגיש כי גם אם השכיר נמנע מלקבול בפני האל על מעסיקו, אין בכך כדי להסיר אחריות מהמעסיק על העושה או העוול שהוא גרם לשכיר. גם אם לא קרא השכיר על המעסיק שמלין את שכרו, האחריות והחטא נשארים בעינם. הטעם לכך שנאמר "וקרא עליך אל ה'" היא שאלת הזמן. האל ממחר להיפרע על ידי מי שקורא ולא על ידי מי שאינו קורא, אך בשני המקרים האל עתיד להיפרע מהעושה.

המקור השני מציע פרשנויות נוספות לאותו פסוק, המתמקדות בביטוי "ואליו הוא נושא את נפשו". התלמוד מביא פרשנות לפסוק שלפיה הצורך בפרנסה מביא את העובד לסיכון נפשו ולמסירת עצמו למיתה בעבודות שונות, כגון היתלות על אילן או עלייה בכבש. מצוקתו של העובד העני היא כה גדולה, עד אשר הוא נכון למסור את נפשו למיתה עבורה. שו"ת יד אליהו מפרש את האמור בתלמוד ומבהיר כי עובד עני נכון לסכן עצמו תמורת השכר, ועל כן יש להחמיר בשכירתו (להוסיף שכר). עם זאת מוטלת חובה על המעסיק לא להעסיק עובד בעבודה שיש בה נזק ממשי לעובד עצמו, כיוון שבכך הוא עובר על "לפני עיוור לא תיתן מכשול".

בזמן הלימוד מומלץ לשאול, מדוע מי שמעסיק בעבודה מסוכנת משול למי ששם מכשול לפני עיוור. ההקבלה מצביעה על מצוקתו של העובד העני, שמעמידה אותו בעמדת נחיתות בשוק העבודה ומניעה אותו לקחת כל עבודה, גם עבודה המסכנת אותו. אם בפתיחה ראינו שעבודה נתפסת כאמצעי לחילוף מעוני, מקורות אלו מצביעים על כך שהעוני מעמיד את העני בעמדת נחיתות גם בשוק העבודה. נכונותו של העני לעבוד בכל עבודה ממחישה את המלכוד בו נמצאים עובדים עניים. הצורך הקיומי שלהם בעבודה שם אותם בעמדת פגיעות, ועל כן ניתן ללחוץ אותם יותר מאחרים במסגרת משא ומתן כלכלי. העבודה, שיכלה לשמש כלי להיחלצות מהעוני, מעמיקה את הפער בין עני למי שאינו עני. למעשה, שוויון ההזדמנויות של עניים בשוק העבודה נפגע.

עמנואל לוינאס מדגיש כי עובד עני מסתכן באבדן חירותו יותר מעובד אחר, כיוון שהוא עלול לאבד את חירותו בלי שהמעסיק גרם לכך באופן ישיר, מאחר שהעוני ולא המעסיק הוא זה שכופה על העובד לקחת כל עבודה. המעסיק אמנם נהנה מעמדת הנחיתות של העני בשוק העבודה, אך הוא אינו מפעיל עליו כל כפייה. המשא ומתן הכלכלי, שלכאורה נעשה באופן חופשי, דוחק את העובד העני ומביא אותו לאבד את חירותו. לוינאס מדגיש כי אבדן החירות נובע מכך שהמשא והמתן נמצא על גבול הניכור. הוא מנוהל רק לפי הכללים הנהוגים ביחסים הכלכליים, ללא מפגש עם העני וללא הכרה במצוקה שמציבה אותו בעמדת נחיתות בעת המשא ומתן הכלכלי.

נפתח את האסיף בהתייחסויות שלכם לשאלה: כיצד העוני משפיע על מעמדו של העובד בשוק העבודה?

המקורות מדגישים את מצוקתו של העובד העני, שבעטיה הוא נכון לעבוד בכל עבודה, גם זו שעלולה לפגוע בו. למראית עין קיים שוויון בשוק העבודה בין עובד עני לעובד שאינו עני, אך כיוון שהעני זקוק לעבודה כדי להתקיים, הוא יהיה נכון להתפשר לעומת עובד לא עני. מומלץ לחזור לשו"ת של רבי אליהו מלובלין הרואה בהעסקת העובד בעבודה שעלולה לסכן אותו עבירה על "ולפני עיוור לא תיתן מכשול", ולשאול את המשתתפים על ההקבלה. לפי רבי אליהו, העובד העני מוכן לעשות הכל למען עבודה, ובכלל זה לסכן את עצמו, אך המעביד אינו יכול לפטור עצמו מאחריות לפגיעה בעובד רק מפני שזה האחרון נתן את הסכמתו. המעביד משול למי ששם מכשול בפני עיוור. העני נתון במלכוד כיוון שהוא חייב לקחת כל עבודה, אך על המעסיק להימנע מלהציע לו כל עבודה ובכך לנצל את מצוקתו.

פגיעותו של העובד העני בשוק העבודה עלולה להביא לסגרגציה (הפרדה) תעסוקתית, כלומר לחלוקת השוק לעבודות לעניים ולעבודות לכל היתר. תוצאותיה של סגרגציה זו הן דחיקה של העני לשולי שוק העבודה ופגיעה בחירותו. השם שניתן לצורות העסקה שונות הפוגעות בעובד הוא "העסקה פוגענית". נקרא יחד חלקים מתוך כתבה שפורסמה בעיתון **הארץ** בנושא (מומלץ לבקש מאחד המשתתפים לקרוא):

צמד המילים "העסקה פוגענית" נהפך בשנים האחרונות ליותר ויותר מוכר, בעיקר בזכות הצפת הנושא על ידי ארגונים חברתיים שונים, בהם האגודה לזכויות האזרח וההסתדרות. שני מאבקים מתוקשרים התנהלו בשנתיים האחרונות, שניהם נגד הנהלת הסופר-פארם. הראשון היה נגד הדרישה מהקופאיות לא לשבת במשך משמרת שלמה בת 8 שעות, והשני נגד הטלת קנסות על עובדים בגין אי-עמידה ביעדים (מכרת - תקבל בונוס; לא מכרת - ינכו לך מהמשכורת). בעקבות הביקורת הציבורית שינתה סופר-פארם את מדיניותה. יש שיגידו שינוי קוסמטי בלבד. אין נתונים רשמיים על היקף התופעה, אך על פי הערכות שהושמעו בכנסים שונים, כ-30% מהשכירים בישראל חשופים כיום להעסקה פוגענית על היבטיה השונים. לא קיימת הגדרה אחידה להעסקה פוגענית, וגם הארגונים החברתיים השונים מתלבטים בהגדרה המשפטית הראויה. נהוג לראות כהעסקה פוגענית כל תופעה של פגיעה בעובדים החל בהלנת שכר, אי-הנפקת תלושי שכר ואי-שלום עבור שעות נוספות, עבור באפליה וכלה ביחס מחפיר ומשפיל.

(עינב בן יהודה, "חטא ההעסקה הפוגענית", הארץ, 7.11.2004)

כפי שציינו בפתיחה, מקורות רבים רואים בעבודה ערך חשוב ומקור לפרנסה וכבוד. עם זאת, מקורות רבים מציבים גבולות לעבודה מטעמים ערכיים. העבודה, בהיעדר הגבלה, עלולה להפוך לשעבוד. הגבלת העבודה נועדה לשמור על חירותו וכבודו של העובד. אחד העקרונות המרכזיים המגבילים את העבודה הוא היעדר כפייה. רבי אבא בר איבו (המכונה רב) אף קבע כי עובד יכול לחזור בו אפילו בחצי היום. משמע שגם אם סוכם תנאי העבודה והעובד השכיר התחיל את עבודתו וחזר בו, הוא יכול לחזור בו גם אחרי תחילת העבודה. זאת, מהטעם שבני ישראל הם עבדי ה' ולא עבדים לעבדים (תלמוד בבלי, בבא מציעא י, ע"א).

את חלקו האחרון של האסיף נקדיש לחשיבה משותפת על כיווני שינוי אפשריים, בהסתמך על התובנות שעלו במפגש.

*** לאור הלמידה ולאור היכרותכם האישית עם הנושא – מה אפשר לעשות כדי לשמור על חירותו וכבודו של העובד?**

.....

אם העובד העני פגיע יותר בשוק העבודה ניתן לחשוב על דרכים שיגנו עליו, אם באופן פרטני כעובד עני, אם בקביעת מגבלות על העסקה פוגענית בכלל. במקרים רבים פגיעותו של העובד אינה מאפשרת לו להגן על עצמו, ועל כן דרושה רשת הגנה חברתית שתמנע פגיעה. ניתן לציין בפני המשתתפים כי הצעות למנוע העסקה פוגענית כבר גובשו על ידי ארגונים שונים לשינוי חברתי. בדצמבר 2006 התפרסם דו"ח מפורט של האגודה לזכויות האזרח שכותרתו "לעבוד בלי כבוד: זכויות עובדים והפרתן". הדו"ח פורש תמונה רחבה על הגורמים לפגיעה בעובדים ומצביע על כלים אפשריים לשינוי כגון: חקיקה – תיקון לחוק הקובע כי גוף ציבורי לא יוכל להתקשר עם חברה קבלנית שהפרה את זכויות העובדים, או הצעת חוק אחריות מזמין שירותי קבלן, המחייבת את הארגונים שהעסיקו בעבודה קבלנית, באחריות לזכויות העובדים; **אכיפת חוקים קיימים** – שלילת רישוי של חברות כוח אדם שהפרו את זכויות העובדים; **הרחבת רשת ההגנה הארגונית** – לעודד ולהקל על התארגנות עובדים או להכניס יותר עובדים לרשת הגנה קיבוצית; **הגברת מודעות והסברה בנושא זכויות עובדים** – חלק גדול מהעובדים בישראל אינם מודעים לזכויותיהם. ניתן להגביר את מודעותם על ידי סדנאות הסברה במקומות העבודה, הקמת מסגרת נגישה לקבלת מידע ופעולה בתחום ועוד.

.....

מפגש זה דן בחיבור בין עוני ועבודה. ראינו כי עבודה נתפסת כאמצעי להיחלץ מהעוני, אך בהיעדר פיקוח, העבודה עלולה להעמיק את העוני. העוני משפיע על מעמדו של העובד בשוק העבודה. עובדים עניים, שזקוקים לעבודה על מנת להתקיים, פגיעים יותר. בהיעדר חוקים ומערכת אכיפה שתגן על עובדים אלו מפני פגיעה, העבודה עלולה להעמיק את הפערים וליצור הפרדה של העניים משאר החברה.

במפגשים הראשונים שאלנו מיהו עני וכיצד (והאם) אפשר למדוד עוני, ובמפגשים הבאים נציג ממדים שונים של מצב העוני. המפגש היום הציג פן אחד של היחסים החברתיים - יחסים כלכליים. כאשר אין זיקה בין היחסים החברתיים והיחסים הכלכליים, יש סכנה שהעובד העני יהפוך לבלתי נראה, ל"שקוף".

נסיים בדבריו של רבנו יונה על המפגש עם העני ביחסי עבודה ועל העקרונות המנחים אותנו גם במפגש מסוג זה:

הישמר מלצער[...] כל שכן אדם, שהוא עשוי בצלם המקום. אם אתה רוצה לשכור פועלים ומצאת עניים, יהיו עניים בני ביתך, ואך אל תבזה אותם, אך דרך כבוד תצווה להם, ותשלם שכרם מושלם, ואל תדחם בלך ושוב, כי הרבה לאֵין יש בדבר, ואֵליו הוא נושא את נפשו. (ספר היראה לרבנו יונה)

רבנו יונה בן אברהם גירונדי - מת בטולידו בשנת 1263. היה מגדולי רבני ספרד. היה קרובו ומחותנו של רמב"ן, ועמד אותו בקשרים כל ימיו. בין תלמידיו היו הרשב"א ורבי הלל מורונה.

נתונים על עוני בקרב משפחות עובדות (דף עבודה)

מלאו את הדף הנתונים הבא, לפי השערתכם.

אחרי מילוי הדף (כחמש דקות) נתכנס חזרה להשוואת התשובות עם ממצאי המחקר שערך פרופסור צבי זוסמן (נפטר בנובמבר 2006), מהחוג לכלכלה באוניברסיטת תל אביב, על עוני במשפחות עובדות.

עובדים עניים

* שיעור העניים העובדים מתוך כלל העניים עלה בין 1990 ל-2003 - מ _____ % , ל _____ %.

* כ - _____ מעניי ישראל באים ממשפחות עובדות.

* שיעור העניים בקרב השכירים עלה מ- _____ ב-1990 ל _____ ב-2003. כלומר, כל נפש _____ במשפחות של שכירים היא ענייה.

* קצמת העוני בקרב השכירים גדלה. ב-1990 הייתה ההכנסה הממוצעת של משפחת שכירים ענייה _____ מתחת לקו העוני, ואילו ב-2003 גדל המרחק בין ההכנסה הממוצעת של משפחה ענייה שיש בה שכיר לבין קו העוני ב _____.

* מתוך תוספת של 1.1 מיליון עניים בין השנים 1990-2003, _____ היו ממשפחות עובדות.

* 22% ממשורות השכירים שנוספו ב-2004 הן בשכר של _____ מהשכר הממוצע במשק, ומחצית מהמועסקים הנוספים הם במשורות חלקיות.

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של יאבי חי ישראל ובמסגרת 'כל ישראל חברים'

העסקה פוגענית (לימוד בחברותא)

לֹא־תַעֲשֶׂק שְׂכִיר, עֲנִי וְאֶבְיוֹן, מֵאַחֶיךָ, אוּ מִגֵּרְךָ אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ בְּשַׁעְרֶיךָ. בְּיוֹמוֹ תִּתֵּן שְׂכָרוֹ
וְלֹא־תָבוֹא עָלָיו הַשָּׁמֶשׁ, כִּי עֲנִי הוּא, וְאֶלְיוֹ, הוּא נֶשֶׂא אֶת־נַפְשׁוֹ; וְלֹא־יִקְרָא עָלֶיךָ אֶל־
ה', וְהָיָה בְּךָ חָטָא (דברים כד, טו).

וְלֹא־יִקְרָא עָלֶיךָ אֶל־ה': יכול מצווה שלא לקרות. תלמוד לומר "וקרא עליך אל ה' ". יכול אם
קרא עליך - והיה בך חטא, ואם אינו קורא - לא יהיה בך חטא. תלמוד לומר "והיה בך חטא"
מכל מקום. אם כן למה נאמר "וקרא אליך אל ה'?" ממחר אני להיפרע על ידי קורא יותר
משאינו קורא. (מנורת המאור ליצחק אבוב, פרק יב, עמוד 168)

יצחק אבוב - מחבר הספר **מנורת המאור**. חי בספרד בשנת 1300 בקירוב, בתקופה שיהודי ספרד עוד נהנו
מהספרות הערבית וחכמי ישראל השתמשו בפילוסופיה היוונית ובקבלה. **מנורת המאור** הוא מיזוג של דעות
המוסר של הפילוסופים היוונים עם תורת ישראל מהתלמודים וספרי הגאונים.

כִּי עֲנִי הוּא, וְאֶלְיוֹ, הוּא נֶשֶׂא אֶת־נַפְשׁוֹ: מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר
את עצמו למיתה, לא על שכרו? (תלמוד בבלי, בבא מציעא קיב, ע"א)

לפעמים הפועל העני מסתכן כשאינו שומר עצמו כהוגן, ונתלה באילן ונופל
מן הגג ועל כן ראוי להחמיר בשכירתו[...] אבל כשיש סכנה שימצא היזק
לפועל עצמו אסור להסתכן, והשוכר עובר על "ולפני עיוור לא תיתן מכשול".
(שו"ת יד אליהו לרב אליהו מלובלין, שאלה כה, לג)

רבי אליהו בן שמואל מלובלין - מחכמי פולין במאה ה-18. אב בית דין ביאלי ובריסק.

[...] אדם זה נמצא במצב נחות ומסוכן עבור חירותו, שהרי זה מצבו של הפועל השכיר.
מצב זה מסוכן עבור חירותו, מפני שהוא עשוי לאבד את חירותו בלי לסבול שמץ של
כפייה. הוא עדיין פועל מרצון, שהרי הוא מתחייב ונמצא ביחס בין־אישי של משא ומתן.
אבל אותו משא ומתן נמצא על גבול הניכור, והחירות הופכת באופן חופשי לשעבוד.
(עמנואל לוינאס, **תשע קריאות תלמודיות**, עמוד 120)

עמנואל לוינאס (1906-1995) - פילוסוף יהודי־צרפתי. הגותו עסקה בעיקר בעקרון ה"אחריות לאחר", במחויבות
מוסרית לאחר באשר הוא. בין ספריו: **אתיקה והאינסופי**, **אלוהים והפילוסופיה**, **תשע קריאות תלמודיות**.

- * כיצד העוני משפיע על העובד בשוק העבודה?
- * מהן ההשלכות של השפעה זו על שוויון הזדמנויות בעבודה?
- * מהן ההשלכות של השפעה זו על יכולתה של העבודה לחלץ מעוני?

העסקה פוגענית (לימוד קבוצתי)

צמד המילים "העסקה פוגענית" נהפך בשנים האחרונות ליותר ויותר מוכר, בעיקר בזכות הצפת הנושא על ידי ארגונים חברתיים שונים, בהם האגודה לזכויות האזרח וההסתדרות. שני מאבקים מתוקשרים התנהלו בשנתיים האחרונות, שניהם נגד הנהלת הסופר־פארם. הראשון היה נגד הדרישה מהקופאיות לא לשבת במשך משמרת שלמה בת 8 שעות, והשני נגד הטלת קנסות על עובדים בגין אי־עמידה ביעדים (מכרת - תקבל בונוס; לא מכרת - ינכו לך מהמשכורת). בעקבות הביקורת הציבורית שינתה סופר־פארם את מדיניותה. יש שיגידו שינוי קוסמטי בלבד. אין נתונים רשמיים על היקף התופעה, אך על פי הערכות שהושמעו בכנסים שונים, כ-30% מהשכירים בישראל חשופים כיום להעסקה פוגענית על היבטיה השונים. לא קיימת הגדרה אחידה להעסקה פוגענית, וגם הארגונים החברתיים השונים מתלבטים בהגדרה המשפטית הראויה. נהוג לראות כהעסקה פוגענית כל תופעה של פגיעה בעובדים החל בהלנת שכר, אי־הנפקת תלושי שכר ואי־תשלום עבור שעות נוספות, עבור באפליה וכלה ביחס מחפיר ומשפיל.

(עינב בן יהודה, "חטא ההעסקה הפוגענית", הארץ, 7.11.2004)

הישמר מלצער[...] כל שכן אדם, שהוא עשוי בצלם המקום. אם אתה רוצה לשכור פועלים ומצאת עניים, יהיו עניים בני ביתך, ואך אל תבזה אותם, אך דרך כבוד תצווה להם, ותשלם שכרם מושלם, ואל תדחם בלך ושוב, כי הרבה לאִין יש בדבר, ואליו הוא נושא את נפשו. (ספר היראה לרבנו יונה)

רבנו יונה בן אברהם גירונדי - מת בטולידו בשנת 1263. היה מגדולי רבני ספרד. היה קרובו ומחותנו של רמב"ן, ועמד אותו בקשרים כל ימיו. בין תלמידיו היו הרשב"א ורבי הלל מורונה

שיעור מס' 5

הדרה חברתית

מטרות השיעור:

- * הבנה של תופעת ההדרה כחלק ממצב העוני והאי־שוויון.
- * הבנת המנגנונים היוצרים הדרה חברתית של העני.

עוני נתפס בדרך כלל כחסך חומרי; אבל עוני אינו כרוך רק בהיעדר משאבים, הוא גם עניין של הדרה - של הרחקה ודחיקה של העניים לשולי החברה, עד שהם הופכים לבלתי־נראים. ההדרה היא חוויה של בידוד חברתי, אי־השתלבות, אבדן הרגשת ההשתייכות לחברה, היעדר השפעה וכוח ואבדן תחושת הלגיטימיות.

מנגנוני ההדרה הם לא רק כלכליים, אלא כוללים שפה, לבוש, מוצא ומרכיבי זהות נוספים שאינם נוכחים בשיח ובמבנים החברתיים ההגמוניים.

יש מנגנונים גלויים של הדרה, ועם זאת רבים ממנגנוני ההדרה הם סמויים, קשה לראותם בעין ולהצביע עליהם.

מבנה השיעור:

פתיחה: חוויות אישיות של הדרה	60 דקות
לימוד מקורות בחברותא : "שלא לבייש שום אדם"	20 דקות
אסיף ולימוד מונחה: המורכבות שמעבר לתקנות	35 דקות
סיכום	5 דקות

- * חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: חוויות אישיות של הדרה

במסגרת הציווי להביא ביכורים (דברים כו), אנו מצווים לקרוא פרשה מן התורה העוסקת בעבדות בני ישראל במצרים. ומה עם אלה שלא יודעים לקרוא? המשנה במסכת ביכורים מתארת מציאות שכזו:

בראשונה כל מי שיודע לקרות* קורא, וכל מי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא, התקינו שיהו מקרין את מי שיודע ואת מי שאינו יודע. (משנה ביכורים פג, מ"ז)

* הכוונה היא למי שיודע לקרוא את פרשת הביכורים.

* מה מרגיש אדם שלא יודע לקרוא?

* האם חוויה של הדרה מוכרת לכם? האם הודרתם פעם?

הבנת תופעת ההדרה היא משמעותית בניסיון שלנו להבין את מקומם ומצבם של העניים ואת מנגנוני האי-שוויון הפועלים בחברה הישראלית. העיסוק בחוויית ההדרה, שהיא חוויה של "שקיפות" ואי-השתייכות, מרחיב את ההבנה של מצב העוני על ממדיו הנוספים – החברתיים, הפסיכולוגיים, התרבותיים. מדובר במצב מובנה ומתמשך של הרחקה לשוליים, המביא להפנמה של השוליות והפיכתה לחלק מן הזהות.

החיבור האישי לחוויה של הדרה שהלומדים חוו על בשרם מגדיל את ההבנה הזו. נשאל בפתיחה, מתי אנחנו הודרנו? איך הרגשנו? אלו מאמצים עשינו להתקרב? על מה הסכמנו לוותר? על מה לא? מה היו התוצאות? האם בזמן ההדרה אפשר לנתח את המצב, או שמא רק במבט לאחור?

רצוי לכוון את הלומדים לשאלות כמו: על איזה רקע חשתי לא רצוי? תשובות אפשריות תהיינה: סיבות הקשורות בדת, בסגנון לבוש, בסגנון דיבור, בדעות פוליטיות, במוצא אתני, במגדר וכדומה.

את העיסוק בחוויות אישיות של הדרה בחרנו לפתוח ב"הרחקת עדות" כדי להקל על המשתתפים את החשיפה. הרחקנו אל טקס הבאת הביכורים בתקופת המשנה, טקס קולקטיבי של שמחה והתרגשות והודיה לה' על השפע שנתן. חלק מן הטקס היה קריאה של פרשה מן התורה (דברים כו):

אֲרָמִי אֲבָד אָבִי וַיֵּרֶד מִצְרַיִם וַיֵּגֶר שָׁם בְּמַתִּי מֵעֵט וַיְהִי שֵׁם לְגוֹי גָּדוֹל עָצוֹם וָרֹב; וַיִּרְעוּ אֹתָנוּ הַמִּצְרִים וַיַּעֲנוּנוּ וַיִּתְּנוּ עָלֵינוּ עֲבָדָה קָשָׁה: וַנִּצְעַק אֶל ה' אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ וַיִּשְׁמַע ה' אֶת קִלְנוּ וַיֵּרָא אֶת עֲנֵינוּ וְאֶת עֲמָלְנוּ וְאֶת לַחֲצֵנוּ: וַיּוֹצֵאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיָד חֲזָקָה וּבְזֶרַע נְטוּיָה וּבִמְרָא גָדֹל וּבְאֹתוֹת וּבְמִפְתִּים: וַיְבִיאֵנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ: וַעֲתָה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרִי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה'.

העובדה שלא כולם ידעו לקרוא בשפת הקודש הביאה להדרה של הלא-יודעים מעצם קיומה של מצוות הבאת הביכורים; כך על פי המשנה. לכן הותקנה תקנה שתהיה הקראה משותפת של הפרשה, וכך תתבטל ההבחנה המדירה בין יודעים ולא יודעים.

נשאלת כמובן השאלה, האם זה הפתרון הרצוי להדרה חברתית. בשאלה זו נעסוק בהמשך הלימוד.

סיכום הפתיחה: מהי הדרה?

ההדרה היא בעיקרה חוויה של שקיפות או של אילמות. מצב שבו אדם לא נראה או לא נשמע.

מצב של הדרה חברתית הוא מצב שבו יחיד או קבוצה מורחקים או מנודים אל שולי החברה. הדרה חברתית היא תולדה של אי-שוויון חברתי וביטוי לכישלון של מערכות חברתיות, פוליטיות, תרבותיות וכלכליות לכלול בחברה קבוצות שונות. מצב זה גורם לניתוקו של המודר ממערכות תמיכה שמאפשרות יכולת התמודדות. עם אבדן הרגשת ההשתייכות, המודר מאבד את אמונו בחברה המדירה, בערכיה, בסמליה ובבסיס המוסרי שלה.

מצב של הדרה הוא מצב של בידוד חברתי, השתתפות מעטה בתחומי חיים שונים, היעדר השפעה וכוח, אבדן הרגשת הלגיטימיות ואבדן הרגשת ההזדהות וההשתייכות. בידודו של המודר הוא כפול: הוא מרגיש מנודה על ידי הזולת מצד אחד, ומצד שני הוא מפנים את התוויות והדימויים המטילים בו דופי ואשמה, ואלה מצדם משפיעים על התנהגותו.

ההדרה יכולה להגיע לידי כך שהעניים לא ירצו להיות חלק - הם לא יודעים שהם זכאים לכך. מסימניו של דיכוי קיצוני הוא שהחיים במצב של דיכוי אינם רוצים לשפר את מצבם.

היפוכה של הדרה הוא הכללה או הכלה inclusion.

לימוד מקורות בחברותא

הלימוד בחברותא יתמקד בתקנות שונות שבאו לתקן מצבים של הדרה חברתית. המקור הראשון מתאר תקנות מתקופת המשנה והתלמוד, והשני מתחילת המאה התשע עשרה - תקנה שתיקן הרב רפאל ברדוגו, מחכמי מכנאס.

זהירותם של חז"ל בשמירה על כבוד הבריות באה לידי ביטוי בתקנות שתיקנו למניעת התנהגות שעלולה לגרום לבושה, ובכלל זה הימנעות מביצוע דברים שיש מי שאינם מסוגלים להתחרות עמם בגלל נחיתות כלכלית. מסכת מועד קטן, שמתוכה נלמד בחברותא, מביאה שורה של תקנות בענייני אבלות, שמטרתן לא לבייש את העניים או שאר בני אדם.

הנימוק שלא לבייש את מי שאין לו שימש במרוצת הדורות יסוד לתקנות רבות נגד מותרות שתיקנו חכמים, שבאו להגן על מי שאין בידו להתחרות עם בעלי היכולת. תקנות חכמים הן שם כולל לחקיקה הלכתית הנעשית על ידי חכמי ישראל במהלך הדורות, המוסיפה על דיני התורה. כאלה הן התקנות נגד מותרות שתיקן הרב רפאל ברדוגו המובאות בדף הלימוד.

תנו רבנן: בראשונה היו מוליכין בבית האבל, עשירים - בקלות של כסף ושל זהב, ועניים - בסלי נצרים של ערבה קלופה. והיו עניים מתביישים, התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה, מפני כבודן של עניים.

תנו רבנן: בראשונה היו משקין בבית האבל, עשירים - בזכוכית לבנה, ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו הכל משקין בזכוכית צבועה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שהיו מושחרין פניהן מפני בצורת, והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו מכסין פני הכול, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש, ועניים בכליכה [מיטה מיוחדת למתים], והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו הכול מוציאין בכליכה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה הייתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו, עד שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין. עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות ראש בעצמו ויצא בכלי פשתן, ונהגו העם אחריו לצאת בכלי פשתן. (תלמוד בבלי, מועד קטן כז, ע"א)

א. צמצום הוצאות לסעודת המילה וזבד הבת:

מנהג היה פשוט שבסעודת מילה וזבד הבת מחלקים לאנשים המצויים מיני מתיקה, וביטלנו זה ביטול גמור, כי הוא צער גדול לבעלי בתים ויוצא מזה מחלוקת בין איש לאשתו, ובפרט כשהם צריכים ומתביישים. ותודה לה' נתקיים הדבר זה כמה שנים.

ב. צמצום הוצאות לשבתות של שמחה:

עוד מנהג היה מכמה וכמה שנים שהיו שולחים בשבתות של שמחה בשר וביצים. יש שולח כ"ד ביצים, ויש שולח יותר, ובעלי השמחה שולחים מעקודא [פשטידת] ביצים ובשר. והכרזנו וביטלנו זה שלא ישלחו כי אם חמישה ביצים דווקא, ושמחו כל בעלי בתים וכל הבעלי השמחה היה להם נחת לזה ולזה. (תקנות נגד מותרות משנת תקס"ו [1806], תקנה יט' - רפאל ברדוגו)

* מהו העיקרון המשותף לתקנות?

* כיצד הייתם מיישמים עיקרון זה במציאות החברתית של ימינו?

* האם, לדעתכם, התקנות המובאות כאן הן מנגנונים המתקנים מצב של הדרה, או להפך - משמרים מצב קיים?

הרב רפאל ברדוגו (1747-1882) - מחכמי קהילת מכנאס במרוקו; מתקן תקנות, דרשן, ומגדולי הרבנים במאה השמונה עשרה. כבר בהיותו נער התגלה כבעל ידיעות מופלגות בתורה. מסופר עליו שקיים את התורה בעוני, עד כדי כך שלא היה לו כסף לקנות נר לתאורה והיה לומד לאור הלבנה. עסק בהלכה, דרש, מוסר, קבלה, לשון ופיוט. הרב ברדוגו חיבר ספרים רבים, בהם שו"ת **משפטים ישרים**, **תורות אמת** על השולחן ערוך.

אסיף ולימוד מונחה: המורכבות שמעבר לתקנות

* האם תקנות (וחוקים בכלל) הן הפתרון הנכון להדרה חברתית?

* האם הן הפתרון היחיד להדרה חברתית?

הדרה היא מצב עמום ומורכב, ולכן השאלה כיצד למנוע מצבים של הדרה, או כיצד ליצור הכלה - היא שאלה שנדרשת לתשובות שונות במישורים שונים. נראה את המורכבות הזאת בשני הקשרים שונים: הקשר הקריאה בתורה בבית הכנסת, והקשר של לימוד הקריאה בבית הספר.

הרא"ש, רבנו אשר בן יחיאל (1250-1327), מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים, עוסק בשאלה: מתי כדאי לקבוע תקנה המכילה את כולם, ומתי כדאי להשאיר בעינה תקנה הנראית כמדירה? אלה דבריו, בפירושו למסכת מגילה:

ומה שנהגו האידנא [עכשיו] ששליח ציבור קורא, היינו שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות, כדתנן גבי [כמו ששנינו ב-] בכורים: בתחילה מי שיודע לקרות קורא, ומי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא מחמת הבושה, התקינו שיהו מקרין את הכול. ואין הדמיון נראה לי, דהתם [ששם] נמנעו מלהביא ביכורים, ועברו על מה שכתוב בתורה. אבל הכא [כאן] בקיאים יקראו, והאחרים ימנעו, ומחמת הבושה יתנו לב ללמוד הפרשה. אלא נראה הטעם, לפי שאין הכל בקיאים בטעמי הקריאה, ואין הציבור יוצאין בקריאתו, והוא בעיניו כיודע, ואם לא יקראוהו בתורה אתי לאינצויי [יבואו לריב] עם שליח ציבור, לכך תיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה.

הרא"ש משווה בין התקנה שמקרין את הכול בטקס הבאת הביכורים, לבין הקריאה בתורה בידי שליח ציבור. בהבאת ביכורים נועדה התקנה "שיהו מקרין את הכל" למנוע מצב של אי-קיום המצווה, שכן נוצר מצב שנמנעו להביא ביכורים מחמת הבושה. ואילו בקריאת התורה זה להפך: אני רוצה שיתביישו, כי הבושה תניע אותם להתאמץ ולדעת לקרוא. וזו הסיבה שתיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה - שאם יקרא מי שאינו בקי, הציבור לא יצא ידי חובה ויבוא לריב עמו. וכך הופכת התקנה למנוף למצוינות ולדרישה עצמית גבוהה.

בטיעון "הפוך על הפוך" אומר לנו הרא"ש, שלפעמים ההדרה הופכת למנוף לשינוי חברתי אמתי, כי המודרים יתאמצו לשנות את מצבם כדי להיות בפנים - בעוד תקנה הבאה לתקן הדרה עלולה דווקא להנציח אותה, כי למעשה היא מנמיכה את הסטנדרטים.

חגית גור ורוברטו ברות' (הטקסט להלן) מתארים מנגנון הדרה סמוי בדרך הוראת הקריאה לילדים בבתי הספר, מנגנון שלרוב לא נותנים עליו את הדעת, שכן הוא ה"מובן מאליו": מהו העולם המתואר בספרים ללימוד הקריאה? עולם שבו כל המשפחה יושבת לאכול ארוחת ערב סביב שולחן איננו בהכרח עולם של ילדים עניים. לכן, לפני ששואלים מהי השיטה הטובה ללימוד הקריאה, צריך לשאול את השאלות הפוליטיות: מהם התכנים המובאים בספרים השונים? איזה עולם ואלו חוויות מודרים מהם ויוצרים מלכתחילה ניכור ואי־נראות של ילדים החיים בעניות?

חגית גור מראה לנו, שה"תקנה" איננה מספיקה. באנלוגיה לימינו – יש חוק חינוך חובה חינוכי, שמצהיר על שוויון והכלה בחינוך. אבל כשמתבוננים מקרוב, מגלים את מנגנוני ההדרה הסמויים, אלה שהחוקים היבשים לא מצליחים לעצור.

המורכבות שמעבר לתקנות

ומה שנהגו האידנא (עכשיו) ששליח ציבור קורא, היינו שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות, כדתנן גבי (כמו ששינינו ב-) ביכורים: בתחילה מי שיודע לקרות קורא, ומי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא מחמת הבושה, התקינו שיהו מקרין את הכול. ואין הדמיון נראה לי, דהתם (ששם) נמנעו מלהביא בכורים, ועברו על מה שכתוב בתורה. אבל הכא (כאן) בקיאין יקראו, והאחרים ימנעו, ומחמת הבושה יתנו לב ללמוד הפרשה. אלא נראה הטעם, לפי שאין הכל בקיאין בטעמי הקריאה, ואין הציבור יוצאין בקריאתו, והוא בעיניו כיודע, ואם לא יקראוהו בתורה אתי לאינצויי (יבואו לריב) עם שליח ציבור, לכך תיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה.

(רא"ש, מסכת מגילה פרק ג, סימן א)

רבנו אשר בן יחיאל, המכונה הרא"ש (1250-1327) - מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים ובעל השפעה מכרעת על עיצוב ההלכה היהודית. נולד באשכנז. ב-1304 הגיע לספרד, אחרי שעזב את גרמניה, ומונה לרב בטולדו. הימצאותו של הרא"ש בספרד יצרה תקדים מעניין של רב אשכנזי המכיר היטב את דרכי הספרדים ומנהגיהם. יצירתו החשובה ביותר, פסקי הרא"ש, ערוכה כסדר מסכתות התלמוד הבבלי. בספרו מביא הרא"ש סיכום מוסמך של כל הלכה מתוך בירור יסודי של דעות הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז וחכמי ספרד, ומתוך הכרעה עצמית בכל הדינים השנויים במחלוקת.

הוויכוח המתנהל על שיטות הקריאה הוא ויכוח עקר, משום שבכל השיטות ילדים עניים נכשלים. הוויכוח הזה [על שיטת קריאה זו או אחרת] מונע התבוננות ודיון במנגנונים הדוחקים ילדים שחיים בשולי החברה למסלולים הנמוכים של החינוך. החינוך כפי שהוא מובנה היום אינו נותן הזדמנות שווה בלימודים לילדים מקבוצות חברתיות שונות: בנות, ילדים ערבים, ילדים ממעמדות נמוכים, אתיופים, ילדי זרים, ילדי מהגרים. שאלת

השיטה של הוראת הקריאה וראשית הקריאה היא רק מרכיב אחד במכלול המרכיבים היוצרים ריבוד קבוצתי ומעמדי במערכת החינוך. זהו ריבוד "שקוף", בלתי־נראה, לא תמיד ברור איך הוא נעשה, והוא אינו אלא חיקוי של הריבוד הכללי בחברה הבוגרת.

בשם הוויכוחים המדעיים כבר הוכחו בעבר טענות אבסורדיות רבות[...] למשל, שילדים שמשוחחים אתם בארוחת ערב משפחתית מגיעים להישגים גבוהים יותר בקריאה מאשר ילדים שלא משוחחים אתם בארוחת הערב. אלה ממצאים בעייתיים כי הם מנותקים מהקשר חברתי. בטענה זאת, למשל, מונחת הנחת היסוד שכל הילדים סועדים ארוחת ערב, ועוד עם כל בני המשפחה. אני כלל לא בטוחה שהכללה זו נכונה לגבי חצי מיליון הילדים בישראל שנמצאים מתחת לקו העוני. היא בוודאי אינה נכונה לגבי ילדים שאין להם שולחן ואוכל על השולחן. מחקרים על שיטות הוראה ממקמים את הגורמים לכישלונות של ילדים מקבוצות מדוכאות בשיטה, ולא במערך הכוחות ובדיכוי החברתיים, ובזה הם מטשטשים את המציאות הפוליטית שגורמת באמת להבדלים[...] המערכת משקיעה בלימוד תכנים הגמוניים שאין להם הד בחייהם של ילדים מקבוצות שוליים. המסר המובלע שהיא מוסרת להם הוא שהעולם שלהם אינו מעניין, אינו נראה לעין, צריך להתבייש בו ולשאוף לעולם אחר. (חגית גור בשיתוף רוברטו ברות', "הוויכוח על שיטות הוראת הקריאה בראייה של הפדגוגיה הביקורתית")

סיכום: כל דכפין ייתי וייכול

בפתיחה עסקנו בחוויות אישיות שבהן חוינו הדרה. ככל שהעמקנו בתופעה ראינו שאנחנו גם בצד של המדירים, במתכוון או לא במתכוון, ולפעמים בלי לדעת שאנחנו חלק ממנגנוני הדרה סמויים המופעלים במבנים החברתיים שלנו.

האם אפשר לבנות חברה שבה כולם "בפנים", מרגישים שייכות, ואף אחד לא "בחוץ", לא מרגיש מודר? המקורות היהודיים מראים לנו, שאפשר, בינתיים, להתחיל לצעוד בדרך ולהפוך רגישות חברתית למעשים, לתקנות, להתנהגויות יומיומיות.

הרב רפאל ברדוגו, מחכמיה הגדולים של יהדות מרוקו, ביטא בהנהגתו רגישות חברתית בעזרת תקנות שהתקין נגד המותרות שלמדנו עליהן בחברותא. רגישות זו באה לידי ביטוי במעשיו כשם שהשתקפה בהגותו. כך כותב הרב ברדוגו בפירושו ל"כל דכפין ייתי וייכול":

.....

וסיים ואמר, כל דכפין ייתי וייכול [כל הרוצה יבוא ויאכל] וכו', יען כי העני העומד על פתח יבוש ליכנס לפניו, מפאת שני דברים. אם כי יאמר: איך איכנס לפני בעל הבית אשר הוא שרוי בשמחה ובטוב לבב מרוב כול, ושולחנו מלא דשן בבשר שמן ויין משובח, ואני רש ונקלה חסר כול. והיה כראותו יתעצב אל לבו בזכרו צרות הזמן וגלגל החוזר, ותיהפך שמחתו לאבל. טוב לי פת חרבה יוציאוה לי פתח השער, ואת הבית לא אבוא. אם מצד אחר, כי אם יהיה לפני בעל הבית מזונות פחותים בזול, לא יבוש מהיכנס. לא כן כאשר לפניו מזונות יקרים, אשר טרח ויגע בהם למלא נפשו, כי יתאוה לשולחן מלכים. יבוש העני ליכנס, כי ירע בעיני בעל הבית ליתן לו מהם. לזה, הוא נמנע. לזה אמר הנה הלילה הזה אין כי אם לחם עוני, וכבר נזכרים אנו עונינו ועוני אבותינו, ולא ימנע העני מליכנס להעציבנו, כי עצבים אנחנו בצרות שעברו על אבותינו. ואם לסיבת לפנינו מזונות יקרים, אין זה כי אם לחם עוני, ולזה כל דכפין ייתי ויכול. (הרב רפאל ברדוגו, רב פנינים, "כל דכפין ייתי וייכול")

.....

הרב ברדוגו פותח את פירושו ל"כל דכפין ייתי וייכול" מן ההגדה של פסח בתמונה של העני, העומד בפתח ביתו של העשיר ומתבייש להיכנס פנימה: תמונה שממחישה את מצב ההדרה של העני כמי שנמצא בחוץ; הוא חלק מן הקהילה מצד אחד, אבל לא באמת "בפנים". תיאורו את העני הוא מכמיר לב: הוא חש עצמו "רש ונקלה חסר כול", חושש שכניסתו פנימה תהפוך את שמחת העשיר לאבל, כלומר - מפנים את הדימוי העלוב שמלבישים עליו ומקבל עליו את האשמה לפיכך הוא בוחר להישאר בחוץ, נמנע מן המפגש.

כיצד אפשר לגשר על המחיצות ועל הפערים החוסמים את אפשרות המפגש? כיצד לבנות הדדיות ביחסים שבהם יש מי שנותן ויש מי שמקבל ומתבייש?

התודעה המשותפת, הנבנית על ידי זיכרון העבר והתקווה לעתיד, היא לדעת הרב ברדוגו הדרך ליצור את המרחב המשותף שבו כולנו שייכים לקהילה אחת. זיכרון השעבוד ולחם העוני שאכלו בני ישראל במצרים מאפשר לגשר על הפער בכך שגם בעל הבית מזוהה או זוהה כ"עני" מתוקף הזיכרון ההיסטורי של שעבוד מצרים. המטען הרגשי שגורם להדרה של העני, משותף גם לעשיר שהיה עבד במצרים ואכל מלחם העוני. רגש הבושה, ומנגד ההתנשאות, מתמתנים כאשר העוני אינו רק מנת חלקו של צד אחד, אלא חוויה המשותפת לנותן ולמקבל הצדקה. זו משמעות האכילה הסמלית של לחם העוני, זה משמע "כל דכפין ייתי וייכול".

שאלה מעניינת היא כיצד לתרגם את העיקרון שהרב ברדוגו מנסח בדבריו, ברמה החברתית הכוללת.

הצעה אחרת לסיכום: החליל – סיפור חסידי

כפרי אחד היה רגיל להתפלל בימים נוראים בבית מדרשו של הבעל שם טוב ז"ל. היה לו ילד אטום לב, שלא היה יכול לתפוס אפילו צורת האותיות, כל שכן לומר שום דבר שבקדושה, ולא היה אביו מביאו לעיר, מחמת שלא ידע כלום.

כיוון שנעשה בר מצווה, נטלו אביו עמו על יום הכיפורים, כדי לשמרו שלא יאכל ביום צום קדוש מחמת חסרון ידיעה. והיה לו לילד חליל קטן, שהיה מחלל בו תמיד בשעה שהיה יושב בשדה ורועה את הצאן. נטל את החליל ונתנו בבגדו ואביו לא ידע.

היה הילד יושב כל יום הכיפורים בבית המדרש ולא התפלל, מפני שלא היה יודע כלום. בשעת תפילת מוסף אמר לאביו: אבא, רוצה אני לחלל בחלילי. נתחלחל אביו וגער בו. נתאפק הילד על כורחו.

בשעת תפילת מנחה חזר ואמר: אבא, הרשני לחלל בחלילי. גער בו אביו בנזיפה והזהירו שלא יעיז לעשות כן. וליטול אותו ממנו לא היה יכול, מחמת איסור מוקצה.

אחר תפילת מנחה חזר הנער ואמר: יהי מה, הרשני נא לחלל. כיוון שראה אביו של התינוק שהוא מבקש מאד לחלל, אמר לו: היכן החליל? הראה לו על כיס בגדו. נטל אביו של התינוק את כיס בגדו והחזיק בידו את הכיס עם החליל, כדי שלא יוציאנו הנער ויחלל בו. עמד והתפלל תפילת נעילה, כשידו מחזקת בכיס ובחליל.

באמצע התפילה שמט הנער בחזקה את החליל מתוך הכיס ומיד אביו, ונתן קול גדול בחליל, עד שתמהו כל השומעים. כיוון ששמע הבעש"ט את הקול, קיצר מכפי הרגלו.

אחר התפילה אמר: תינוק זה בקול חלילו העלה כל התפילות והקל מעלי, שתינוק זה אינו יודע כלום, ומאחר שכל היום הקדוש ראה ושמע תפילת ישראל, נתלקח בו ניצוץ קדשו כמו אש ממש, ואש תשוקתו בערה בו כל פעם יותר ויותר עד כלות נפשו ממש, ובחוזק תשוקתו חילל באמיתות נקודת לבו בלא שום פנייה, רק לשמו יתברך לבדו, והבל פיו הנקי נתקבל מאוד לפניו יתברך, ועל ידי זה העלה כל התפילות. (על פי ש"י עגנון, ימים נוראים)

הדבר הקשה לנו ביותר הוא לראות את ה"יש" ב"אין": הבעל־שם־טוב יכול היה לראות ולשמוע את המלאות של הניגון של הנער, את היכולת של נגינת החליל להגיע אל אלוהים ולהעלות את כל התפילות כולן. מה שהוא בשבילנו חוסר, בעולמות עליונים הוא "הדבר האמתי".

מי שאינו יודע לקרוא - יודע דברים אחרים, שאנחנו אולי כבר שכחנו. השונות של האחרים היא שונות שאם נדע להכיל אותה, היא תעשיר את החברה והקהילה ותצבע בצבע נוסף, אחר, את הנורמות האחידות שלנו.

ומזה אפשר להקיש גם על העני: אנחנו נוטים ליצור זהות בין האדם למצבו החומרי, ועל ידי כך להפחית מערכו. אנחנו קוראים לאדם החי במחסור "עני", כלומר בשם תואר, בעוד שמדובר באדם שחי בעניות, שמצב העניות, המחסור, אינו אמור להגדיר אותו. מצב של הכללה, היפוכה של הדרה, הוא מצב שבו האדם אינו נמדד על פי מצבו החומרי, אלא כאדם שלם - והוא שותף מלא בחברה שבה הוא חי.

אם נחזור לבית הכנסת - בית הכנסת הספרדי מציע מרחב מכיל. הבמה שהחזן עומד עליה ניצבת במרכז, והמתפללים פונים כולם אליו. יש מקום לכולם, והמבנה מכתוב קריאה בקול רם ומונע מצב שבו הבעש"ט היה צריך לתקן את ההדרה של מי שאינו יודע לקרוא. נקודה למחשבה.

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של יאבי חי ישראל ובמסגרת 'כל ישראל חברים'

הדרה חברתית (לימוד בחברותא)

תנו רבנן: בראשונה היו מוליכין בבית האבל, עשירים - בקלות של כסף ושל זהב, ועניים - בסלי נצרים של ערבה קלופה. והיו עניים מתביישים, התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה, מפני כבודן של עניים.

תנו רבנן: בראשונה היו משקין בבית האבל, עשירים - בזכוכית לבנה, ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו הכל משקין בזכוכית צבועה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שהיו מושחרין פניהן מפני בצורת, והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו מכסין פני הכול, מפני כבודן של עניים.

בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש, ועניים בכליכה [מיטה מיוחדת למתים], והיו עניים מתביישים. התקינו שיהו הכול מוציאין בכליכה, מפני כבודן של עניים.

בראשונה הייתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו, עד שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין. עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות ראש בעצמו ויצא בכלי פשתן, ונהגו העם אחריו לצאת בכלי פשתן. (תלמוד בבלי, מועד קטן כז, ע"א)

א. צמצום הוצאות לסעודת המילה וזבד הבת:

מנהג היה פשוט שבסעודת מילה וזבד הבת מחלקים לאנשים המצויים מיני מתיקה, וביטלנו זה ביטול גמור, כי הוא צער גדול לבעלי בתים ויוצא מזה מחלוקת בין איש לאשתו, ובפרט כשהם צריכים ומתביישים. ותודה לה' נתקיים הדבר זה כמה שנים.

ב. צמצום הוצאות לשבתות של שמחה:

עוד מנהג היה מכמה וכמה שנים שהיו שולחים בשבתות של שמחה בשר וביצים. יש שולח כ"ד ביצים, ויש שולח יותר, ובעלי השמחה שולחים מעקודא [פשטידת] ביצים ובשר. והכרזנו וביטלנו זה שלא ישלחו כי אם חמישה ביצים דווקא, ושמחו כל בעלי בתים וכל הבעלי השמחה היה להם נחת לזה ולזה.

(תקנות נגד מותרות משנת תקס"ו [1806], תקנה יט' - רפאל ברדוגו)

* מהו העיקרון המשותף לתקנות?

* כיצד הייתם מיישמים עיקרון זה במציאות החברתית של ימינו?

* האם, לדעתכם, התקנות המובאות כאן הן מנגנונים המתקנים מצב של הדרה, או להפך - משמרים מצב קיים?

הרב רפאל ברדוגו (1747-1882) - מחכמי קהילת מכנאס במרוקו; מתקן תקנות, דרשן, ומגדולי הרבנים במאה השמונה עשרה. כבר בהיותו נער התגלה כבעל ידיעות מופלגות בתורה. מסופר עליו שקיים את התורה בעזניו, עד כדי כך שלא היה לו כסף לקנות נר לתאורה והיה לומד לאור הלבנה. עסק בהלכה, דרש, מוסר, קבלה, לשון ופיוט. הרב ברדוגו חיבר ספרים רבים, בהם שו"ת משפטים ישרים, תורות אמת על השולחן ערוך.

המורכבות שמעבר לתקנות (לימוד קבוצתי)

ומה שנהגו האידנא (עכשיו) ששליח ציבור קורא, היינו שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות, כדתנן גבי (כמו ששנינו ב-) ביכורים: בתחילה מי שיודע לקרות קורא, ומי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו מלהביא מחמת הבושה, התקינו שיהו מקרין את הכול. ואין הדמיון נראה לי, דהתם (ששם) נמנעו מלהביא בכורים, ועברו על מה שכתוב בתורה. אבל הכא (כאן) בקיאין יקראו, והאחרים ימנעו, ומחמת הבושה יתנו לב ללמוד הפרשה. אלא נראה הטעם, לפי שאין הכל בקיאין בטעמי הקריאה, ואין הציבור יוצאין בקריאתו, והוא בעיניו כידוע, ואם לא יקראוהו בתורה אתי לאינצויי (יבואו לריב) עם שליח ציבור, לכך תיקנו שיקרא שליח ציבור, שהוא בקי בקריאה. (רא"ש, מסכת מגילה פרק ג, סימן א)

רבנו אשר בן יחיאל, המכונה הרא"ש (1250-1327) - מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים ובעל השפעה מכרעת על עיצוב ההלכה היהודית. נולד באשכנז. ב-1304 הגיע לספרד, אחרי שעזב את גרמניה, ומונה לרב בטולדו. הימצאותו של הרא"ש בספרד יצרה תקדים מעניין של רב אשכנזי המכיר היטב את דרכי הספרדים ומנהגיהם. יצירתו החשובה ביותר, **פסקי הרא"ש**, ערוכה כסדר מסכתות התלמוד הבבלי. בספרו מביא הרא"ש סיכום מוסמך של כל הלכה מתוך בירור יסודי של דעות הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז וחכמי ספרד, ומתוך הכרעה עצמית בכל הדינים השנויים במחלוקת.

הוויכוח המתנהל עכשיו על שיטות הקריאה הוא ויכוח עקר, משום שבכל השיטות ילדים עניים נכשלים. הוויכוח הזה [על שיטת קריאה זו או אחרת] מונע התבוננות ודיון במנגנונים הדוחקים ילדים שחיים בשולי החברה למסלולים הנמוכים של החינוך. החינוך כפי שהוא מובנה היום אינו נותן הזדמנות שווה בלימודים לילדים מקבוצות חברתיות שונות: בנות, ילדים ערבים, ילדים ממעמדות נמוכים, אתיופים, ילדי זרים, ילדי מהגרים. שאלת השיטה של הוראת הקריאה וראשית הקריאה היא רק מרכיב אחד במכלול המרכיבים היוצרים ריבוד קבוצתי ומעמדי במערכת החינוך. זהו ריבוד "שקוף", בלתי-נראה, לא תמיד ברור איך הוא נעשה, והוא אינו אלא חיקוי של הריבוד הכללי בחברה הבוגרת.

בשם הוויכוחים המדעיים כבר הוכחו בעבר טענות אבסורדיות רבות [...] למשל, שילדים משוחחים אתם בארוחת ערב משפחתית מגיעים להישגים גבוהים יותר בקריאה מאשר ילדים שלא משוחחים אתם בארוחת הערב. אלה ממצאים בעייתיים כי הם מנותקים מהקשר חברתי. בטענה זאת, למשל, מונחת הנחת היסוד שכל הילדים סועדים ארוחת ערב, ועוד עם כל בני המשפחה. אני כלל לא בטוחה שהכללה זו נכונה לגבי חצי מיליון הילדים בישראל שנמצאים מתחת לקו העוני. היא בוודאי אינה נכונה לגבי ילדים שאין להם שולחן ואוכל על השולחן. מחקרים על שיטות הוראה ממקמים את הגורמים לכישלונות של ילדים מקבוצות מדוכאות בשיטה, ולא במערך הכוחות ובדיכוי החברתיים, ובזה הם מטשטשים את המציאות הפוליטית שגורמת באמת להבדלים [...] המערכת משקיעה בלימוד תכנים הגמוניים שאין להם הד בחייהם של ילדים מקבוצות שוליים. המסר המובלע שהיא מוסרת להם הוא שהעולם שלהם אינו מעניין, אינו נראה לעין, צריך להתבייש בו ולשאוף לעולם אחר. (חגית גור בשיתוף רוברטו ברות', "הוויכוח על שיטות הוראת הקריאה בראייה של הפדגוגיה הביקורתית")

הדרה חברתית – סיכום (לימוד קבוצתי)

וסיים ואמר, כל דכפין ייתי ויכול [כל הרוצה יבוא ויאכל] וכו', יען כי העני העומד על פתח יבוש ליכנס לפניו, מפאת שני דברים. אם כי יאמר: איך איכנס לפני בעל הבית אשר הוא שרוי בשמחה ובטוב לבב מרוב כול, ושולחנו מלא דשן בבשר שמן ויין משובח, ואני רש ונקלה חסר כול. והיה כראותו יתעצב אל לבו בזכרו צרות הזמן וגלגל החוזר, ותיהפך שמחתו לאבל. טוב לי פת חרבה יוציאוה לי פתח השער, ואת הבית לא אבוא. אם מצד אחר, כי אם יהיה לפני בעל הבית מזונות פחותים בזול, לא יבוש מהיכנס. לא כן כאשר לפניו מזונות יקרים, אשר טרח ויגע בהם למלא נפשו, כי יתאוה לשולחן מלכים. יבוש העני ליכנס, כי ירע בעיני בעל הבית ליתן לו מהם. לזה, הוא נמנע. לזה אמר הנה הלילה הזה אין כי אם לחם עוני, וכבר נזכרים אנו עונינו ועוני אבותינו, ולא ימנע העני מליכנס להעציבנו, כי עצבים אנחנו בצרות שעברו על אבותינו. ואם לסיבת לפנינו מזונות יקרים, אין זה כי אם לחם עוני, ולזה כל דכפין ייתי ויכול. (הרב רפאל ברדוגו, רב פנינים, "כל דכפין ייתי ויכול")

כפרי אחד היה רגיל להתפלל בימים נוראים בבית מדרשו של הבעל שם טוב ז"ל. היה לו ילד אטום לב, שלא היה יכול לתפוס אפילו צורת האותיות, כל שכן לומר שום דבר שבקדושה, ולא היה אביו מביאו לעיר, מחמת שלא ידע כלום. כיוון שנעשה בר מצווה, נטלו אביו עמו על יום הכיפורים, כדי לשמרו שלא יאכל ביום צום קדוש מחמת חסרון ידיעה. והיה לו לילד חליל קטן, שהיה מחלל בו תמיד בשעה שהיה יושב בשדה ורועה את הצאן. נטל את החליל ונתנו בבגדו ואביו לא ידע. היה הילד יושב כל יום הכיפורים בבית המדרש ולא התפלל, מפני שלא היה יודע כלום. בשעת תפילת מוסף אמר לאביו: אבא, רוצה אני לחלל בחלילי. נתחלחל אביו וגער בו. נתאפק הילד על כורחו.

בשעת תפילת מנחה חזר ואמר: אבא, הרשני לחלל בחלילי. גער בו אביו בנזיפה והזהירו שלא יעיז לעשות כן. וליטול אותו ממנו לא היה יכול, מחמת איסור מוקצה. אחר תפילת מנחה חזר הנער ואמר: יהי מה, הרשני נא לחלל. כיוון שראה אביו של התינוק שהוא מבקש מאד לחלל, אמר לו: היכן החליל? הראה לו על כיס בגדו. נטל אביו של התינוק את כיס בגדו והחזיק בידו את הכיס עם החליל, כדי שלא יוציאנו הנער ויחלל בו. עמד והתפלל תפילת נעילה, כשידו מחזקת בכיס ובחליל.

באמצע התפילה שמט הנער בחזקה את החליל מתוך הכיס ומיד אביו, ונתן קול גדול בחליל, עד שתמהו כל השומעים. כיוון ששמע הבעש"ט את הקול, קיצר מכפי הרגלו. אחר התפילה אמר: תינוק זה בקול חלילו העלה כל התפילות והקל מעלי, שתינוק זה אינו יודע כלום, ומאחר שכל היום הקדוש ראה ושמע תפילת ישראל, נתלקח בו ניצוץ קדשו כמו אש ממש, ואש תשוקתו בערה בו כל פעם יותר ויותר עד כלות נפשו ממש, ובחוזק תשוקתו חילל באמיתות נקודת לבו בלא שום פנייה, רק לשמו יתברך לבדו, והבל פיו הנקי נתקבל מאוד לפניו יתברך, ועל ידי זה העלה כל התפילות. (על פי ש"י עגנון, ימים נוראים)

שיעור מס' 6 גאוגרפיה של אי-שוויון

מטרות השיעור:

- * לבחון מה גורם לנו להסתגר ולהקים מחיצות פיזיות.
- * להבין כיצד המחיצות האלה מעמיקות פערים חברתיים - כיצד האי-שוויון נוצר גם על ידי הגאוגרפיה: תכנון סביבתי של יישובים נבדלים והקמת חומות פיזיות בין עניים ועשירים.
- השיפוטיות שלנו כלפי העניים או כלפי השונים מאתנו נובעת בדרך כלל מחוסר רצון, או מפחד להכיר עם עולמם. לעתים, גם כשאנו דרים באותו בית או באותה שכונה, אנו מנסים לבצר עצמנו בחומות פנימיות וחיצוניות - אולי מחשש שאורח חייהם ידבק בנו, אולי אנו מפחדים מהמחויבויות הנלוות להיכרות זו, ואולי אנחנו הופכים לחלק מתרבות של סגירות והתבדלות, ויש מקום לחשוב מה המחיר החברתי והאישי של התרבות הזו, ומה עמדתנו ביחס אליה.
- בשיעור זה נבדוק כיצד נוצרת ההפרדה הגאוגרפית-הפיזית בינינו לבין העניים; מה מונע ומה מניע אותנו למפגש פיזי.

מבנה השיעור:

פתיחה: השכונה בה גדלתי	45 דקות
לימוד מקורות בחברותא: הבלוק שבו בוחרים לגור	30 דקות
דיון קבוצתי: "התרחק משכן רע"?	45 דקות
אסיף וסיכום	30 דקות

- * חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

פתיחה: השכונה בה גדלתי

נערוך סבב שבו כל לומד יתבקש לספר על השכונה שבה הוא גדל דרך משקפיים "ורודים" ודרך משקפיים "שחורים": מה היה טוב בשכונה שבה גדלתי, מה היה רע?

תיאור ודיבור על "השכונה שלי" הוא משמעותי להעמקת ההיכרות עם העולם החברתי והתרבותי של כל אחת ואחד מאתנו. הרבה מהשיפוטיות והפחדים שלנו נולדים בשכונה שבה גדלנו כילדים.

לסיפורים שיעלו יהיה נופך אינטימי, שכן "שכונה" קרובה למילה "שכן". לכאורה מדובר בקרבה גאוגרפית בלבד, למעשה – לשכנים שלנו ולאופייה של השכונה בה גדלנו יש תפקיד משמעותי בחיינו. לא בכדי קיימים פתגמים עממיים רבים בנושא שכנות כדוגמת "טוב שכן קרוב מאח רחוק".

השכונה "שלנו" בנויה כך שלרבים מתושביה רקע דומה מבחינות רבות, תרבותיות וכלכליות. חוויות רבות משותפות לנו ולשכנים שלנו, אנחנו לומדים באותם בתי ספר, מתפללים באותו בית כנסת, מכירים את מנהיגי השכונה, צוחקים על אותם "שוטים", שומעים אותם קולות מהמרפסות.

האם המגורים בשכונות עניות/עשירות ממלאים תפקיד בבחירה מה לספר? האם יש מכנה משותף לסיפורים משכונות עניות/עשירות?

לימוד מקורות בחברותא

כל אחד גדל בשכונה שלו, בין אם זו שכונת פאר, או עיירת פיתוח. האם לכל שכונה יש קודים פנימיים משל עצמה? האם כל שכונה ביצרה עצמה בחומות ובשערים? מדוע אנו זקוקים להם? למי אנו פותחים אשנב או חריצים וממי אנו מפחדים? מהו המחיר האישי והחברתי של הסגירות?

בדף המקורות בחרנו ללמוד על סדום, שלא פתחה את שעריה לאורחים. מהו חטאם הגדול של אנשי סדום? מהי סדומיותם?

הבלוק (Block) שבו בוחרים לגור

לוט לא היה בסדום אלא מפני נכסיו (תוספתא, סנהדרין פרק יד)

וַיֹּאמֶר הֲנֵה נָא אֲדֹנִי סוּרוּ נָא אֶל בֵּית עֲבָדְכֶם וְלִינוּ וְרַחֲצוּ רַגְלֵיכֶם וְהִשְׁכַּמְתֶּם וְהִלַּכְתֶּם לְדַרְכְּכֶם וַיֹּאמְרוּ לֹא כִי בְּרָחוּב נָלִין: וַיַּפְצֵר בָּם מְאֹד וַיִּסְרוּ אֵלָיו וַיָּבֵאוּ אֶל בֵּיתוֹ וַיַּעַשׂ לָהֶם מִשְׁתֶּה וּמִצּוֹת אָפָה וַיֹּאכְלוּ: טָרֵם יִשְׁכְּבוּ וְאֲנָשֵׁי הָעִיר אֲנָשֵׁי סָדָם נָסְבוּ עַל הַבַּיִת מִנֶּעַר וְעַד זָקֵן כָּל הָעָם מִקְצָה: וַיִּקְרְאוּ אֶל לוֹט וַיֹּאמְרוּ לוֹ אִיֵּה הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר בָּאוּ אֵלֶיךָ הַלַּיְלָה הַזֶּה הֲצִיאָם אֵלֵינוּ וְנַדְעָה אֹתָם: וַיֵּצֵא אֲלֵהֶם לוֹט הַפֶּתַח וְהַדֶּלֶת סָגַר אַחֲרָיו: וַיֹּאמֶר אֶל נָא אַחֵי תִרְעֻנוּ: הֲנֵה נָא לִי שְׂתִי

בנות אשר לא ידעו איש אוציאה נא אתהן אליכם ועשו להן כטוב בעיניכם
רק לאנשים האל אל תעשו דבר כי על כן באו בצל קרתי: ויאמרו גש הלאה
ויאמרו האחד בא לגור וישפט שפוט עתה נרע לך מהם ויפצרו באיש בלוט
מאד ויגשו לשבר הדלת: (בראשית יט, ב"ט)

ר' זעירא אומר: עשירי עולם היו אנשי סדום מן הארץ הטובה והשמנה שהיו
יושבים עליה, שכל שצריך לעולם היה יוצא ממנה. זהב היה יוצא ממנה,
שנאמר "ועפרות זהב לו" [איכה כח], בשעה שהיה אדם יוצא ומבקש ליקח לו
ירק היה אומר לעבדו צא וקח לי באיסר [מטבע קטן] ירק, הוא הולך ליקח לו
ירק ומוצא תחתיו זהב שנאמר ועפרות זהב לו. כסף היה יוצא ממנה, שנאמר
"כי יש לכסף מוצא". אבנים טובות ומרגליות היו יוצאים ממנה שנאמר
"מקום ספיר אבניה". לחם היה יוצא ממנה שנאמר "ארץ ממנה יצא לחם".
ולא בטחו באל יוצרם אלא על רוב עושרם, והעושר דוחה את בעליו מיראת
שמים, שנאמר הבוטחים על חילם.

ר' יהושע בן קרחה אומר: אנשי סדום לא חסו על כבוד קונם, לשבור
אוכל לאורח ולגר, אלא פסקו את כל האילנות למעלה מפירותיהם, כדי
שלא יהא הנאה מהם אפילו לעוף השמים, שנאמר "נתיב לא ידעו עיט".
(פרקי דרבי אליעזר, פרק כה)

הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת לחם ושלות השקט היה לה ולבנותיה
יד עני ואביון לא החזיקה: (יחזקאל טז, מט)

הנה זה היה עון סדום אחותך העוון שעליהם היו ראויים לעונש היה על
מצוות שבין אדם לחברו, מה שיד עני ואביון לא החזיקה וזה היה עון סדום
שהעוון הוא מה שמעוה במזיד בעצת שכלו, כי לא עשו זה מפני הדוחק
כי היה להם גאון שבעת לחם, ולא מפני שלא היה להם שלום שאז יאצרו
אוצרות בר ליום קרב ומלחמה וימי מצור, כי שלוות השקט היה לה, ובכל
זאת יד עני ואביון לא החזיקה מפני שהיו להם נימוסים רעים ומשפטים
בל יחיו בהם, שהיה הנימוס אצלם שלא להיטיב עם דל וחסר לחם.
(מלבי"ם - מראה יחזקאל טז, מט)

- * מדוע אנשי סדום מתנגדים להכנסת אורחים?
- * מהן החומות הנראות והבלתי נראות שבונים אנשי סדום כדי להתבדל?
- * נסו להשעות את השיפוט ו"להיכנס לראש" של אנשי סדום: מה גורם לנו להסתגר ולהקים מחיצות מפני האחרים? מהם היתרונות שבנבדלות ובהומוגניות?

.....
הלומדים יעלו השערות שונות באשר לחטאם של אנשי סדום. חלקם בוודאי יזכירו את הזיהוי של חטא סדום עם משכב זכר, זיהוי המופיע בפירוש רש"י לביטוי "ונדעה אותם":

רש"י: ונדעה אותם – במשכב זכר. כמו (בראשית יט, ח) אשר לא ידעו איש.

רש"י מניח שכיוון שלוט מציע את בנותיו כשירותי מין – זאת הייתה בקשתם של אנשי סדום כשביקשו "ונדעה אותם". כך על פי רוב פרשני ימי הביניים.

קושי נוסף שעשוי לעלות בלימוד הוא התנהגותו של לוט, המוציא את בנותיו אל אנשי סדום שיעשו בהן כטוב בעיניהם. אפשר להסביר את המעשה בכך שהוא נואש ופועל מחוסר ברירה. אולי הוא מקווה לצנן את הלהט היצרי שלהם, אולי הוא מקווה שלא יקבלו את הצעתו, שהרי הם רצו את האורחים. אבל כיצד אפשר להצדיק את הקרבת הבנות בשם הערך של הכנסת אורחים? האם אין כאן עיוות מוסרי ברור? לוט מוצג בסיפור באופן כפול – מצד אחד, כמי שממשיך את מסורת הכנסת האורחים של אברהם; מצד שני, כמי שאולי דבקה בו ה"סדומיות", למרות הכול. אם אתה גר בסדום, אולי אינך יכול להימלט מהשפעת ערכי המקום.

בשיעור זה הלכנו בעקבות המקורות הרואים את חטאם של סדום כחטא של הסתגרות העשירים, שעירים מתוארת כ"גן ה'", מפני הזרים והעניים, כסיפור של הקמת חומות ומחיצות של הפרדה כדי שההתבדלות תהיה מוחלטת. ההתבדלות הזו מובילה לבניית מערכת שלמה של רשע וניכור חברתי. קוד השנאה הוא קוד מוסרי המשותף לכל תושבי העיר, מזקן ועד טף. מכאן קצרה הדרך לאלימות כלפי הנכרים הבאים בשעריהם. בסדום נבנית מערכת שלמה של חומות גלויות, פיזיות, וחומות בלתי-נראות – מערכת נורמות שלמה, שבסיסה הוא הרוע.

המדרש בפרקי דרבי אליעזר [חיבור מדרשי המיוחס לרבי אליעזר בן הורקנוס, ככל הנראה מן המאה השמינית] מתאר את העושר הרב שנפל בחלקם של אנשי סדום, עושר שעורר אצלם רגשי מאוימות וצורך להחזיק חזק בעושרם כחומת הגנה: "ולא בטחו בצל יוצרם אלא על רוב עושרם". וכך, מתוך שלא בטחו ביוצרם, בנו מצמרות ומפירות האילנות סוכה שסגרה על כל העיר – עד כדי כך שאפילו עוף השמים לא יכלו ליהנות מן האילנות. ההסתגרות היא כל כך מוחלטת, שאפילו לטבע אין כניסה. התיאור מבטא באופן אירוני את הרעיון שהסתגרות מן החוץ פוגעת בסופו של דבר במסתגרים עצמם, שעוף השמים אינו מגיע אל גניהם.

מלבי"ם [ר' מאיר לייבוש בן יחיאל מיכל, ממפרשי המקרא והפוסקים האחרונים, נולד בפולין בשנת 1809 ומת בקייב ב-1879] מפרש את חטאת סדום בעקבות הפסוק מיחזקאל, כעוון על מצוות שבין אדם לחברו. על אף השפע והשקט שמהם נהנו, ואולי בשל אלה, "יד עני ואביון לא החזיקה". יחזקאל יוצר קשר בין היחס לעני לבין המצב הכלכלי של האנשים. בעקבותיו, מלבי"ם מפרט את הדינמיקה של נורמות של אטימות שנוצרת דווקא במצב של שגשוג וביטחון. והרי אין זה הגיוני, המצב היה אמור להיות הפוך. אז מה קורה כאן? "שהעוון הוא מה שמעווה במזיד בעצת שכלו" – לפעמים השכל מתייצב בשירות העוון, והוא מצדיק את העוון בצורת כללי נימוס (נורמות) גם כאשר אין לכאורה כל סיבה לרשע, שהרי אין מחסור ואין מלחמה.

.....

עבודה קבוצתית

הדרך הפרשנית שהלכנו בה, בעקבות המקורות שבחרנו, היא הבנת חטאם של סדום כחטא חברתי של סגרגציה פיזית. **סגרגציה** משמעו הפרדה. הסגרגציה הפיזית איננה פיזית בלבד: היא יוצרת הפרדה תרבותית ומעמדית, היא יוצרת אי־שוויון וניכור חברתי. היפוכה של סגרגציה פיזית הוא המושג **אינטגרציה סביבתית** ("כל ישראל ערבים זה בזה", תלמוד בבלי, שבועות לט, ע"א), האומר שהדרך הטובה ביותר ליצור סולידריות היא מגורים זה לצד זה; ככל שירבה המגע בין התושבים השונים, תפחת הבורות ועמה האיבה.

כיום, עשירים רבים בונים את ביתם באופן שבו שום עובר ושב לא יוכל להציץ פנימה ובעל הבית לא ייחשף אל מי שאינו דומה לו. הבחירה היכן לגור ואיך ייראו מקומות המגורים שלנו היא מסובכת, כיוון שיש לה משמעות לא רק ברמה האישית אלא גם ברמה הפוליטית.

הסוגיה של סגרגציה פיזית מעוררת דילמות מורכבות. סיפור סדום הוא מקרה קיצוני, אבל במציאות יש מקרים שאינם בתחום השחור/לבן. האם תמיד לא לגיטימי לרצות להקים קהילה, שמטבעה מוציאה את ה"אחרים"? מה הגבול בין מרחב פרטי לפתיחות אל החוץ, אל האחר?

התחלקו לשתי קבוצות, ובררו מה עמדתכם ביחס לדילמות העולות מן הסיפורים שלהלן (אפשר שכל קבוצה תעסוק בסיפור אחד).

"התרחק משכן רע" (אבות ט, ה) – דיון קבוצתי

פרדס שניר היא שכונה ערבית בעיר לוד, שמונה כ-3,000 תושבים. השכונה ממוקמת בחלקה המערבי של לוד, בקרבת המושב ניר צבי. זוהי שכונת מצוקה הסובלת מהזנחה מתמשכת מצד שלטונות המדינה. בפרדס שניר אין לא גינה ולא בריכה, כתוצאה מחוסר תכנון ומהיעדר תשתיות פיזיות ושירותים חברתיים ועירוניים.

בין השכונה למושב מפרידים שטחים חקלאיים שרוחבם מאות מטרים אחדים. על השטח החקלאי ממוקם כביש צר, המשמש מזה שנים רבות את תושבי השכונה. תוואי הכביש עובר בחלקו על אדמות שבבעלות המושב.

במסגרת השלמת תכנית המתאר של פרדס שניר, אשר נועדה להסדיר את הבנייה ולשקם את התשתיות הרעועות בשכונה, התעורר הצורך בהסדרת הכביש ובהרחבתו. אלא שהכביש המתוכנן אמור היה לעבור בחלקו על אדמות שבתחום המושב ניר צבי. תושבי ניר צבי הביעו את התנגדותם לתכנית, תוך שהם מתנים את הסכמתם להסדרת הכביש בשורת דרישות, לרבות הדרישה להקים חומה בגובה של 4 מ' ובאורך של כ-1.5 ק"מ, עשויה בטון ולבנים,

אשר תחצוץ בין המושב לבין השכונה הערבית. החלטת הממשלה נקבעה בהתאם לדרישה זו.

תושבי ניר צבי מעוניינים למנוע כניסה של צעירים מהשכונה לגן הציבורי או לבריכה של המושב. הם רואים בהפרדה אמצעי למניעת פשע, גנבות והטרדות מצד השכנים מפרדס שניר. תושבי ניר צבי, שמעמדם החברתי-כלכלי גבוה, סובלים מגניבות ומנוכחותם של "לקוחות סמים" בקרבת בתיהם ועל אדמותיהם.

תושבי פרדס שניר טוענים כי גם הם סובלים מתחנות הסמים שממוקמות בשכונה ומתרבות הסמים שקיימת בה. דרישתם היא לטפל בבעיה במקום לבנות קיר אשר ישאיר אותם עם הסמים והפשע תוך הרחקת נגעים אלה מאחרים.

שכונת עין כרם בירושלים נחשבת לאחת השכונות היוקרתיות בבירה ומאוכלסת תושבים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. אלה ביקשו לשמור על ניתוקה מהשכונות העממיות יותר הקרובות לה, כמו קריית יובל. תושבי השכונה הקימו ועד פעולה ששכר אדריכלים והגישו (מטעם עצמם) תכנית לשימור ופיתוח השכונה. התכנית מציעה להגדיר את עין כרם ומכלול האגן החזותי שסביבה כגן לאומי, נופי והיסטורי ולמנוע בנייה בחגורה הירוקה החוצצת בינה לבין העיר החדשה.

התכנית מציעה להכריז על מטעי הזיתים המקיפים את השכונה כעל גן לאומי. כמו כן מבקשים דיירי השכונה להגביל את התחבורה הבין-עירונית במרכז השכונה, ובעיקר את מעבר האוטובוסים. משמעות הגבלת כניסת האוטובוסים היא חסימת ניידותן של אותן אוכלוסיות הנזקקות לתחבורה ציבורית ונגישותן לשכונה.

הוועדה המקומית קיבלה בינתיים את עקרונות תכנית ועד עין כרם (בישראל מתקיים ביזור בהחלטות על מדיניות של תכנון סביבתי: מלבד הגוף המקצועי - רשות התכנון - מעורבות בהחלטות תכנוניות ועדת-משנה לאזור, ועדה מקומית וועדה מחוזית. בכל אחת מן הוועדות האלה משולבים נציגי ציבור מהאזור שהן מופקדות עליו).

- * מה מרוויח כל צד מן ההתבדלות?
- * מה מפסיד כל צד בכך שאינו מתקשר עם האחרים?
- * אלו פתרונות אתם יכולים להציע לדילמות השונות?

אסיף וסיכום

מצד אחד כולנו רוצים להיות חלק מקהילה, להרגיש שייכות - ויצירת קהילה דורשת בהכרח הוצאה של האחרים מחוצה לה.

מצד שני, חברה שמורכבת מקהילות נבדלות, חזקות לעומת חלשות, שגדרות וחומות מפרידות ביניהן - מאבדת את הסולידריות שלה ויוצרת הסתגרות והתנכרות.

*** כיצד, לדעתכם, יש להתמודד עם הדילמה הזו?**

כאשר אנו תוחמים עצמנו בגדרות וחומות, אנו שומטים את הבסיס לערבות הדדית. הגדר מרחיקה את ה"אחר" ומעצימה את השונות. החומות מגדילות ומגביהות את הקונפליקטים בין קבוצות שונות, במקום לחתור לפתרונם.

ברמה האישית, אדם צריך בית לעצמו ולמשפחתו - לכל אדם נחוץ המרחב הפרטי, הפנימי, שממנו הוא יוצא למפגש עם האחר. אבל האם אפשר לדמיין מרחב פנימי פתוח לאחר, במקום מציאות של מרחבים פנימיים מסוגרים זה מפני זה?

ברמה הפוליטית, מהו תפקידה של המדינה, מהו תפקידם של התכנון הסביבתי ושל הקצאת המשאבים ביצירת גאוגרפיה של אי־שוויון? אולי אלה יוצרים חברה שעמודיה ניצבים על בסיס רעוע והיא נתונה בסכנת קריסה, ממש כמו סדום?

תופעת ההתבדלות בין שכונות ויישובים איננה פיזית־גאוגרפית בלבד. היא ממד נוסף בחלוקה הברורה שנוצרת בין עניים לעשירים, בין חזקים למוחלשים, בין בעלי משאבים הדואגים לעצמם, לבין חסרי המשאבים הנותרים מעבר לחומות, הנראות והבלתי נראות. הבעיה איננה רק עצם קיומן של החומות אלא ההומוגניות של כל קהילה: כבר קשה מאוד למצוא היום שכונות שיש בהן אנשים שונים זה מזה, המתערבבים זה בזה. כל אחד הולך לגור עם הדומים לו.

נסיים בקריאת קטע מתוך **מרכבת המשנה** לרב יוסף אלאשקר (אבות פרק א, משנה ה).

.....
יהי ביתך פתוח לרווחה - יהי ביתך, כלומר הבית המיוחד לך, כדי שהגרים והאורחים ייכנסו לבית המיוחד שלך.
.....

הרב אלאשקר מבין את הקושי בהכנסת אורחים אל הבית שלנו, הוא מבין את הרצון ליצור אינטימיות בביתך שלך. בית תפקידו להיות סגור ולשמור עלינו מפני החוץ - להיות מיוחד לנו, אבל דווקא הבית שהוא מיוחד לי יכול להיות פתוח לרווחה לאורחים.

הרב יוסף אלאשקאר (1470 תלמסאן - 1540 אלג'יר) כתב פרשנות לתורה, הלכה, שירה וקבלה. "מרכבת המשנה" הוא פירוש למשנה.

עמותת "במקום - מתכננים למען זכויות תכנון", חותרת למימוש הזכות לשוויון ולצדק חברתי בנושאי תכנון מרחבי והקצאת משאבי קרקע.

להלן קטעים מנייר עמדה שכתבו שניים מחברי העמותה:

בתקופה האחרונה ובימים אלה ממש, הולכים ומשתנים פני השטח בישראל - גדרות וחומות נבנות באזורים שונים, כשמטרתן ניתוק והפרדה [...] בין יישובים סמוכים, בין שכונות בתוך ערים ואפילו בין רובעים, מתרוממות חומות שסוגרות אוכלוסייה אחת מפני השנייה, מרימות חיץ פיזי ביניהן כמו מצהירות: אין לנו עניין משותף, אין לנו גורל משותף, אין בינינו ולא כלום.

התופעה המרחבית של בניית גדרות וחומות בין ובתוך שכונות, יישובים וקבוצות אוכלוסייה מבטאת למעשה הפרדה בין מעמדות חברתיים, קבוצות אתניות וקהילות אשר נבדלות אלה מאלה בכוון הכלכלי והפוליטי. גדרות אלה הינן יזמה של קבוצות חזקות בחברה, יזמה הנכפית על קבוצות חלשות שמתנגדות לה. הגדרות והחומות מוקמות תמיד בשם "ההגנה העצמית" ובשם השאיפה לביטחון ולהגנת הקניין של החזקים (אשר סובלים מגניבות, הטרדות, פשע או טרור). מוסדות המדינה, אם אינם יוזמי המהלך, תומכים בו, לעתים מממנים אותו, ובכל מקרה לא מציבים לו אלטרנטיבה, וכך למעשה החומות מוצגות כמענה יחיד למצב של קונפליקט וכדרך הבלעדית להתמודד אתו.

המשך המגמה הקיימת עלול להביא לפירוק החברה לקבוצות חזקות מסתגרות ולקבוצות חלשות מופרדות, כאשר התוצאה היא למעשה גטואיזציה של הקבוצות כולן. היא יוצרת תרבות שבבסיסה ראיית עולם של הסתגרות והתנכרות. החומות המורמות בין אוכלוסיות מסמלות בראש וראשונה ויתור על מגע ודיאלוג, סירוב ליחסים וקיבוע מצב של איום מתמיד; הן מבטאות אבדן הסולידריות החברתית ופגיעה חמורה ביכולת לקדם צדק חברתי וסביבתי.

תופעת הגידור בישראל מאיימת להתפשט. ככל שהפערים הכלכליים בין שכונות יגדלו, המתחים והזרות וההתנכרות בין החזקים לחלשים יתעצמו. החזקים ירצו להרחיק מעצמם את המראה העקומה שמול עיניהם. העולם הראשון לא אוהב לראות את העולם השלישי צמוד אליו. העוני, העליבות והייאוש דוחפים לפשע, לסמים ולגנבות. ללא מדיניות שתפעל להקטנת הפערים, ללא מדיניות שתפעל לתיקון ההזנחה, להסרת מפגעים סביבתיים וציבוריים, וללא קוד אזרחי ברור שקובע גבולות - החזקים ייפרדו מהחלשים, החומות ייבנו, והחברה תמצא עצמה גטאות גטאות, חלקם חמושים ומוגנים ותמיד מאוימים, וחלקם עלובים ומוזנחים, מתוסכלים ומנוכרים.

(יעל פדן ושולי הרטמן, "גדרות, חומות וצדק סביבתי", אתר האינטרנט של עמותת "במקום")

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של יאבי חי ישראל ובמסגרת 'כל ישראל חברים'

גאוגרפיה של אי-שוויון (לימוד בחברותא)

לוט לא היה בסדום אלא מפני נכסיו (תוספתא, סנהדרין פרק יד)

וַיֹּאמֶר הִנֵּה נָא אֲדֹנִי סוּרוּ נָא אֶל בֵּית עֲבָדְכֶם וְלִינוּ וְרַחֲצוּ רַגְלֵיכֶם וְהִשְׁכַּמְתֶּם וְהִלַּכְתֶּם לְדֶרֶכְכֶם וַיֹּאמְרוּ לֹא כִּי בְּרָחוּב נָלִין: וַיִּפְצֹר בָּם מָאָד וַיִּסְרוּ אֵלָיו וַיָּבֵאוּ אֶל בֵּיתוֹ וַיַּעַשׂ לָהֶם מִשְׁתֶּה וּמִצּוֹת אָפֶה וַיֹּאכְלוּ: טָרֶם יִשְׁכְּבוּ וְאִנְשֵׁי הָעִיר אֲנָשֵׁי סֹדֶם נִסְבּוּ עַל הַבַּיִת מִנֶּעֱר וְעַד זָקֵן כָּל הָעָם מִקְצָה: וַיִּקְרָאוּ אֶל לוֹט וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֵיהָ הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר בָּאוּ אֵלֶיךָ הַלַּיְלָה הוֹצִיָאם אֵלֵינוּ וְנַדְעָה אֹתָם: וַיֵּצֵא אֲלֵהֶם לוֹט הַפֶּתַחַה וְהַדֵּלֶת סָגַר אַחֲרָיו: וַיֹּאמֶר אֵל נָא אַחֵי תִרְעוּ: הִנֵּה נָא לִי שְׁתֵּי בָנוֹת אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ אִישׁ אוֹצִיָּאָה נָא אֶתְהֶן אֲלֵיכֶם וַעֲשׂוּ לָהֶן כָּטוֹב בְּעֵינֵיכֶם רַק לְאֲנָשִׁים הָאֵל אֵל תַּעֲשׂוּ דָבָר כִּי עַל כֵּן בָּאוּ בְּצֶל קִרְתִּי: וַיֹּאמְרוּ גַם הֲלָאָה וַיֹּאמְרוּ הָאֶחָד בָּא לְגוֹר וַיִּשְׁפֹּט שְׁפוֹט עֵתָה נִרְעֵ לָךְ מֵהֶם וַיִּפְצְרוּ בְּאִישׁ בְּלוֹט מָאָד וַיִּגְשׁוּ לְשֹׁבֵר הַדֵּלֶת: (בראשית יט, ב"ט)

ר' זעירא אומר: עשירי עולם היו אנשי סדום מן הארץ הטובה והשמנה שהיו יושבים עליה, שכל שצריך לעולם היה יוצא ממנה. זהב היה יוצא ממנה, שנאמר "ועפרות זהב לו" [איכה כח], בשעה שהיה אדם יוצא ומבקש ליקח לו ירק היה אומר לעבדו צא וקח לי באיסר [מטבע קטן] ירק, הוא הולך ליקח לו ירק ומוצא תחתיו זהב שנאמר ועפרות זהב לו. כסף היה יוצא ממנה, שנאמר "כי יש לכסף מוצא". אבנים טובות ומרגליות היו יוצאים ממנה שנאמר "מקום ספיר אבניה". לחם היה יוצא ממנה שנאמר "ארץ ממנה יצא לחם". ולא בטחו באל יוצרם אלא על רוב עושרם, והעושר דוחה את בעליו מיראת שמים, שנאמר הבוטחים על חילם. ר' יהושע בן קרחה אומר: אנשי סדום לא חסו על כבוד קונם, לשבור אוכל לאורח ולגר, אלא פסקו את כל האילנות למעלה מפירותיהם, כדי שלא יהא הנאה מהם אפילו לעוף השמים, שנאמר "נתיב לא ידעו עיט". (פרקי דרבי אליעזר, פרק כה)

הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת לחם ושלות השקט היה לה ולבנותיה ויד עני ואביון לא החזיקה: (יחזקאל טז, מט)

הנה זה היה עון סדום אחותך העוון שעליהם היו ראויים לעונש היה על מצוות שבין אדם לחברו, מה שיד עני ואביון לא החזיקה וזה היה עון סדום שהעוון הוא מה שמעוה במזיד בעצת שכלו, כי לא עשו זה מפני הדוחק כי היה להם גאון שבעת לחם, ולא מפני שלא היה להם שלום שאז יאצרו אוצרות בר ליום קרב ומלחמה וימי מצור, כי שלוות השקט היה לה, ובכל זאת יד עני ואביון לא החזיקה מפני שהיו להם נימוסים רעים ומשפטים בל יחיו בהם, שהיה הנימוס אצלם שלא להיטיב עם דל וחסר לחם. (מלבי"ם - מראה יחזקאל טז, מט)

* מדוע אנשי סדום מתנגדים להכנסת אורחים?

* מהן החומות הנראות והבלתי נראות שבונים אנשי סדום כדי להתבדל?

* נסו להשעות את השיפוט ו"להיכנס לראש" של אנשי סדום: מה גורם לנו להסתגר ולהקים

מחיצות מפני האחרים? מהם היתרונות שבבדלות ובהומוגניות?

התרחק משכן רע? אבות ט, ה (לימוד קבוצתי)

ניר צבי הביעו את התנגדותם לתכנית, תוך שהם מתנים את הסכמתם להסדרת הכביש בשורת דרישות, לרבות הדרישה להקים חומה בגובה של 4 מ' ובאורך של כ-1.5 ק"מ, עשויה בטון ולבנים, אשר תחצוץ בין המושב לבין השכונה הערבית. החלטת הממשלה נקבעה בהתאם לדרישה זו. תושבי ניר צבי מעוניינים למנוע כניסה של צעירים מהשכונה לגן הציבורי או לבריכה של המושב. הם רואים בהפרדה אמצעי למניעת פשע, גנבות והטרדות מצד השכנים מפרדס שניר. תושבי ניר צבי, שמעמדם החברתי-כלכלי גבוה, סובלים מגניבות ומנוכחותם של "לקוחות סמים" בקרבת בתיהם ועל אדמותיהם. תושבי פרדס שניר טוענים כי גם הם סובלים מתחנות הסמים שממוקמות בשכונה ומתרבות הסמים שקיימת בה. דרישתם היא לטפל בבעיה במקום לבנות קיר אשר ישאיר אותם עם הסמים והפשע תוך הרחקת נגעים אלה מאחריהם.

השכונה להגביל את התחבורה הבין-עירונית במרכז השכונה, ובעיקר את מעבר האוטובוסים. משמעות הגבלת כניסת האוטובוסים היא חסימת ניידותן של אותן אוכלוסיות הנזקקות לתחבורה ציבורית ונגישותן לשכונה. הוועדה המקומית קיבלה בינתיים את עקרונות תכנית ועד עין כרם (בישראל מתקיים ביזור בהחלטות על מדיניות של תכנון סביבתי: מלבד הגוף המקצועי - רשות התכנון - מעורבות בהחלטות תכנוניות ועדת-משנה לאזור, ועדה מקומית ועדה מחוזית. בכל אחת מן הוועדות האלה משולבים נציגי ציבור מהאזור שהן מופקדות עליו).

פרדס שניר היא שכונה ערבית בעיר לוד, שמונה כ-3,000 תושבים. השכונה ממוקמת בחלקה המערבי של לוד, בקרבת המושב ניר צבי. זוהי שכונת מצוקה הסובלת מהזנחה מתמשכת מצד שלטונות המדינה. בפרדס שניר אין לא גינה ולא בריכה, כתוצאה מחוסר תכנון ומהיעדר תשתיות פיזיות ושירותים חברתיים ועירוניים. בין השכונה למושב מפרידים שטחים חקלאיים שרוחבם מאות מטרים אחדים. על השטח החקלאי ממוקם כביש צר, המשמש מזה שנים רבות את תושבי השכונה. תוואי הכביש עובר בחלקו על אדמות שבבעלות המושב. במסגרת השלמת תכנית המתאר של פרדס שניר, אשר נועדה להסדיר את הבנייה ולשקם את התשתיות הרעועות בשכונה, התעורר הצורך בהסדרת הכביש ובהרחבתו. אלא שהכביש המתוכנן אמור היה לעבור בחלקו על אדמות שבתחום המושב ניר צבי. תושבי

שכונת עין כרם בירושלים נחשבת לאחת השכונות היוקרתיות בבירה ומאוכלסת תושבים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. אלה ביקשו לשמור על ניתוקה מהשכונות העממיות יותר הקרובות לה, כמו קריית יובל. תושבי השכונה הקימו ועד פעולה ששכר אדריכלים והגישו (מטעם עצמם) תכנית לשימור ופיתוח השכונה. התכנית מציעה להגדיר את עין כרם ומכלול האגן החזותי שסביבה כגן לאומי, נופי והיסטורי ולמנוע בנייה בחגורה הירוקה החוצצת בינה לבין העיר החדשה. התכנית מציעה להכריז על מטעי הזיתים המקיפים את השכונה כעל גן לאומי. כמו כן מבקשים דיירי

* מה מרוויח כל צד מן ההתבדלות?

* מה מפסיד כל צד בכך שאינו מתקשר עם האחרים?

* אלו פתרונות אתם יכולים להציע לדילמות השונות?

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של י"אבי חי ישראל ובמסגרת י"כל ישראל חברים

גאוגרפיה של אי-שוויון (לימוד מסכם)

יהי ביתך פתוח לרווחה - יהי ביתך, כלומר הבית המיוחד לך,
כדי שהגרים והאזרחים ייכנסו לבית המיוחד שלך.

(מרכבת המשנה לרב יוסף אלאשקאר פירוש למסכת אבות פרק א, משנה ה)

הרב יוסף אלאשקאר - 1470 תלמסאן - 1540 אלג'יר, כתב פרשנות לתורה, הלכה, שירה וקבלה. "מרכבת המשנה" הוא פירוש למשנה.

עמותות "במקום" - מתכננים למען זכויות תכנון", חותרת למימוש הזכות לשוויון ולצדק חברתי בנושאי תכנון מרחבי והקצאת משאבי קרקע.

להלן קטעים מנייר עמדה שכתבו שניים מחברי העמותה:

בתקופה האחרונה ובימים אלה ממש, הולכים ומשתנים פני השטח בישראל - גדרות וחומות נבנות באזורים שונים, כשמטרתן ניתוק והפרדה [...] בין יישובים סמוכים, בין שכונות בתוך ערים ואפילו בין רובעים, מתרוממות חומות שסוגרות אוכלוסייה אחת מפני השנייה, מרימות חיץ פיזי ביניהן כמו מצהירות: אין לנו עניין משותף, אין לנו גורל משותף, אין בינינו ולא כלום. התופעה המרחבית של בניית גדרות וחומות בין ובתוך שכונות, יישובים וקבוצות אוכלוסייה מבטאת למעשה הפרדה בין מעמדות חברתיות, קבוצות אתניות וקהילות אשר נבדלות אלה מאלה בכוחן הכלכלי והפוליטי. גדרות אלה הינן יזמה של קבוצות חזקות בחברה, יזמה הנכפית על קבוצות חלשות שמתנגדות לה. הגדרות והחומות מוקמות תמיד בשם "ההגנה העצמית" ובשם השאיפה לביטחון ולהגנת הקניין של החזקים (אשר סובלים מגניבות, הטרדות, פשע או טרור). מוסדות המדינה, אם אינם יוזמי המהלך, תומכים בו, לעתים מממנים אותו, ובכל מקרה לא מציבים לו אלטרנטיבה, וכך למעשה החומות מוצגות כמענה יחיד למצב של קונפליקט וכדרך הבלעדית להתמודד אותו.

המשך המגמה הקיימת עלול להביא לפירוק החברה לקבוצות חזקות מסתגרות ולקבוצות חלשות מופרדות, כאשר התוצאה היא למעשה גטואיזציה של הקבוצות כולן. היא יוצרת תרבות שבבסיסה ראיית עולם של הסתגרות והתנכרות. החומות המורמות בין אוכלוסיות מסמלות בראש וראשונה ויתור על מגע ודיאלוג, סירוב ליחסים וקיבוע מצב של איום מתמיד; הן מבטאות אבדן הסולידריות החברתית ופגיעה חמורה ביכולת לקדם צדק חברתי וסביבתי. תופעת הגידור בישראל מאיימת להתפשט. ככל שהפערים הכלכליים בין שכונות יגדלו, המתחים והזרות וההתנכרות בין החזקים לחלשים יתעצמו. החזקים ירצו להרחיק מעצמם את המראה העקומה שמול עיניהם. העולם הראשון לא אוהב לראות את העולם השלישי צמוד אליו. העוני, העליבות והייאוש דוחפים לפשע, לסמים ולגנבות. ללא מדיניות שתפעל להקטנת הפערים, ללא מדיניות שתפעל לתיקון ההזנחה, להסרת מפגעים סביבתיים וציבוריים, וללא קוד אזרחי ברור שקובע גבולות - החזקים ייפרדו מהחלשים, החומות ייבנו, והחברה תמצא עצמה גטאות, חלקם חמושים ומוגנים ותמיד מאוימים, וחלקם עלובים ומוזנחים, מתוסכלים ומנוכרים.

(יעל פדן ושולי הרטמן, "גדרות, חומות וצדק סביבתי", אתר האינטרנט של עמותת "במקום")

שיעור מס' 7 דרכי נתינה

מטרת השיעור:

* לבחון דרכים שונות למתן צדקה שימנעו בושה מהעני, תוך התייחסות ביקורתית לתפיסה המונחת בבסיסן.

מצוות הצדקה במסורת היהודית נתפסת כביטוי לתחושת שותפות עם העני ולמחויבות חברתית. עם זאת, קבלת צדקה עלולה להיתפס כמעמד מביך ומבייש. מכאן מתחדדת המורכבות בסוגיה איך לתת. שיעור זה מתמקד בשאלה כיצד ניתן ליישם עקרונות יסוד כגון כבוד ואמפתיה לעני, בנתינה ובעשייה חברתית.

היכולת לראות את העני כאדם שלם, בעל קול ורצון, פורשת בפנינו דרכים לנתינה. צמידה על הכוחות של אנשים החיים בעוני, לצד ההכרה במחסורם, היא אמצעי להימנע מהבושה של מקבל הצדקה מחד ומהפטרונות של הנותן מאידך. אמצעי זה סולל את הדרך ללמידה משותפת ולמאבק בעוני.

מבנה השיעור:

פתיחה: איך אני נותן	40 דקות
מקורות ללימוד בחברותא: "אשרי משכיל אל דל"	30 דקות
אסיף ולימוד מונחה	40 דקות
סיכום	10 דקות

* חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

במפגשים הקודמים דיברנו על היחס שלנו כלפי העני, בדקנו מה יכול לסייע לנו בפתיחת הלב כלפי העני ובשותפות בחוויה של הבושה והכאב שכרוכים על פי רוב בעוני. המפגש הנוכחי יוקדש לדיון בשאלה איך נותנים צדקה לעני בלי לבייש אותו.

במסגרת המפגש נבדוק דרכים אפשריות ליישום תובנות שעלו במפגשים קודמים לגבי מתן צדקה. במקורות יהודיים מוצאים שוב ושוב את העיסוק בשאלה איך נותנים צדקה בדרך מכבדת שלא תגרום לצער ובושה לעני. נפתח את הדיון בהתנסויות האישיות שלכם. איך אתם נותנים צדקה? מה עלול לגרום בושה וצער לעני ועל כן מחייב זהירות? האם תוכלו לספר על מקרה שבו נתת צדקה באופן ש"הרגיש נכון"?

מטרת הפתיחה היא חיבור אישי של המשתתפים לנושא תוך פרישת דרכים שונות של מתן צדקה ובחינת השיקולים שביסודן. מומלץ להזמין את המשתתפים לשאת את הנוכחים גם בהתלבטויות אם ישנן. חשוב למקד את הדיון בשאלת ה"איך", ולא לתת לדיון לסטות לשאלה אם נכון לתת צדקה או לא.

המשתתפים עשויים להציג דרכים שונות למתן צדקה ושיקולים המנחים אותם בבחירת הדרך. פתיחת הלב וההשתתפות בתחושת הכאב והבושה עלולות לגרום להרגשת חוסר אונים. מחד גיסא הרצון לעזור ולתמוך בעני, ומאידך גיסא החשש והמבוכה בהצעת עזרה שעלולה לבייש. ההתמודדות עם רגשות מעורבים אלו יכולה להיעשות בדרכים שונות. ייתכן כי חלק מהמשתתפים יבחרו לתת צדקה שאינה מערבת מפגש; אחרים יגייסו תרומות בטלפון או בהתרמה מדלת לדלת. כדאי לציין בפני המשתתפים שתרומות לא ניתנו באופן ישיר גם בקהילות ישראל אלא באמצעות קופת צדקה, או גבאים שהתרימו. ייתכנו דרכים נוספות למתן בסתר שמערבות מפגש בדרכים שונות – למשל, מתן בסתר לאדם השרוי במצוקה שאני מכיר; במקרה זה, אני נפגש עם העני ומגיב למצוקתו, אך נמנע ממפגש בזמן הנתינה. שאלה שניתן להעלות בהקשר זה היא כיצד היחסים שלי עם העני משפיעים על דרך הנתינה ועל רגשי הבושה? האם במקרה של אדם הקרוב אלי קל יותר לתת צדקה באופן גלוי או דווקא ההיפך הוא הנכון? מה עשוי למנוע במקרים אלו את רגשי הבושה של המקבל או של הנותן? לאור כל זאת מומלץ לשקף לקבוצה מה עלולה להיות האמירה המשתמעת ממתן בסתר: שקבלת צדקה היא דבר שיש להתבייש בו.

דרכים נוספות שעשויות לעלות בדיון הן מתן צדקה דרך מפגש עם העני – מפגש מצומצם יחסית, כגון מתן צדקה לקבצן ברחוב או השתתפות בחלוקה של סלי מזון מבית לבית. חלק מהמשתתפים עשויים להביע מבוכה ואי-נוחות בהקשר למתן צדקה מסוג זה, שיתבטאו בהסבת המבט בזמן מתן הצדקה. מומלץ לבחון יחד עם המשתתפים האם התנהגות זו נובעת מקושי שלי כנותן או מהקושי שאני מייחס למקבל הצדקה. חלק מהמשתתפים אף עשויים להביע התנגדות לצדקה בדרך זו, כי לא זו בלבד שהיא נתפסת בעיניהם כמביישת, גם אין בה עזרה של ממש. לחלופין, טענה אפשרית היא כי דווקא ההתעלמות מפושטי יד היא שעלולה לבייש, ועל כן גם אם אין כסף או יש מעט כסף נכון לתת או לנחם בדברים, דרך חיוך והארת פנים.

לימוד מקורות בחברותא

הפתיחה העלתה דילמות הנובעות מהשאלה איך ניתן לתת צדקה לעני בדרך שתבטא אהדה וכבוד. הלימוד בחברותא ימשיך את הדיון בשאלה כיצד ניתן לתת בדרך מכבדת. המקורות בדף הלימוד מציגים דרכים שונות למתן צדקה הכוללות מפגש עם העני.

אשרי משכיל אל דל

רבי חנינא בר פפא היה מחלק כסף לצדקה בלילה. פעם אחת פגש אותו ראש הרוחות. אמר לו: "האם לא כך לימדתני רבי: 'אל תסיג גבול רעך'". אמר לו: "ולא כך כתוב: 'מתן בסתר יכפה אף'?" והיה השד נכפה תחתיו וברח ממנו. (תרגום מתלמוד ירושלמי פיהא ת, כא, הלכה ח')

אמרו חז"ל בתלמוד הירושלמי (מסכת פאה, פרק ח, דף כא) רבי חנינא בר פפא נהג לעשות צדקה בסתר ואיש לא הרגיש במעשיו. הוא היה מתעניין מי האנשים שהתהפך עליהם הגלגל עד שהזדקקו לפשוט יד לצדקה, והיה קם באמצע הלילה והולך עד לביתם והיה מניח להם צרור כסף ליד הדלת. וכשהיו קמים בבוקר היו מוצאים את הכסף ובשמחה רבה היו קונים מצרכים.

לילה אחד, בעודו מהלך מבית לבית כמנהגו, פגש אותו גדול מלאכי החבלה בראש חילו וביקש לדעת מי הרשה לו לטייל כך יחידי בלילות.

- "האם קראת את הפסוק 'אל תסיג גבול רעך'?" ובלילות יש כוח למזיקים להזיק לכל מי שהולך יחידי בלילה, ואיך אתה מטייל כך יחידי לילה לילה?"

- השיב לו רבי חנינא ואמר: "והאם אינכם יודעים ש'מתן בסתר יכפה אף' (משלי כא, יד)? ואם איני יכול לקיים את מצוות מתן בסתר אלא על ידי שאצא יחידי בלילה, אני עושה זאת בלי פחד מכם".

כששמעו את דבריו פחדו מלאכי החבלה ונסו על נפשם. לכן הוא אומר "אשרי משכיל אל דל", אשרי העושה בהשכל את הצדקה שלו בהסתר איש לא ירגיש. (רבי שלמה זרקא, מנוחת שלום, מא)

רבי שלמה זרקא: מחכמי תונים במאה ה-19. נולד בתונים אך מאוחר יותר קבע מושבו באלג'יר וכיהן שם כרב בעיר ואהרן. בין ספריו: שי למורא, חידושים על התורה, רינה וישועה על ההגדה של פסח ומנוחת שלום, ספר פירוש על ספר תהילים.

.....
מר עוקבא היה עני בשכנותו, שהיה רגיל כל יום לזרוק לו ארבעה זוזים בתוך חור הדלת.

- יום אחד אמר: "אלך ואראה מי עושה לי אותה טובה".
אותו היום התאחר מר עוקבא בבית המדרש, ובאה אשתו עמו. כיוון שראו בני ביתו של העני שזזה הדלת, יצא העני אחריהם. רצו מלפניו. נכנסו לכבשן שהייתה גרופה בו האש. היו נשרפות רגליו של מר עוקבא.
- אמרה לו אשתו: "שים רגליך על רגלי" (שרגלי אינן נשרפות).
חלשה דעתו של מר עוקבא.
- אמרה לו אשתו: "אני מצויה בתוך הבית, ומקרבת הנאתם".
ומה היה כל זה?!

שאמר מר זוטרא: "...נוח לו לאדם שימסור עצמו לכבשן של אש ולא ילבין פני חברו ברבים". (תרגום מתלמוד בבלי כתובות סז, ע"ב)

.....

* מהן דרכי הנתינה המופיעות במקורות?
* כיצד המפגש עם העני משפיע על דרכי הנתינה?

.....
הדמויות בסיפור בוחרות לתת צדקה בדרכים שונות. הסיפור הראשון מספר על רבי חנינא בר פפא שנהג לחלק מתן בסתר, בלא שאיש ירגיש במעשיו. רבי שלמה זרקא מציין כי רבי חנינא בר פפא היה בודק מיהם האנשים שנקלעו לעוני, עד שנאלצו לקבץ נדבות. עוד מסופר על רבי חנינא שהיה קם באמצע הלילה והולך עד לביתם של אותם עניים ומניח בפתח דלתם כסף. מפרטים אלו אנו למדים כי על אף שחלוקת צדקה הייתה מעשה יומיומי עבור רבי חנינא, היא לא הייתה נעשתה כלאחר יד, אלא תבעה ממנו השקעת מאמצים רבים בחיי היומיום.

הבחירה של רבי חנינא לחלק צדקה דווקא לאנשים שנאלצו לפשוט יד, יכולה לנבוע מן הידיעה שאנשים אלו פושטים יד בעקבות מצוקה גדולה. אולם, על אף שאנשים אלו פושטים יד בגלוי, רבי חנינא בוחר לחלק צדקה בסתר ואף מקפיד לצאת לבדו באמצע הלילה, כגנב, כדי שאיש לא יבחין במעשיו.

ה"שגרה" של רבי חנינא הופרה כאשר לילה אחד פגש אותו גדול מלאכי החבלה. המלאך פונה לרבי חנינא ושואל אותו האם לא קרא את הפסוק "אל תסיג גבול רעך" (דברים יט, יד). ניתן לפרש את אמירתו של מלאך החבלה במספר דרכים. אחת, שרבי חנינא מסיג את גבולו של העני בכך שהוא פולש לתחומו באמצע הלילה, כגנב (הערה למנחה: עם זאת, במקורות היהודיים המונח "הסגת גבול" אינו מתייחס לפלישה אלא לשינוי גבולות הקרקע). פרשנות שנייה היא שרבי חנינא מסיג את תחומו של מלאך החבלה בכך שהוא מסתובב בלילה, הזמן של מלאכי החבלה.

מי שמסיג את גבול רעהו הוא בגדר "ארור" (דברים כז, יד) ולכן חשוף לפגיעות. מה גם שיש כוח למזיקים להזיק למי שהולך בלילה לבדו. בתגובה מצטט רבי חנינא ש"מתן בסתר יכפה אף". בכוחו של מתן בסתר לכפות על כעסו של מלאך המוות, ועל כן הוא חש בטוח לחלק מתן בסתר בלא שיפחד ממלאכי החבלה. סוף הסיפור מעיד על החשיבות של מתן בסתר, שדוחה אף את השפעתם של מלאכי החבלה.

הסיפור השני מתאר את מעשי הצדקה של מר עוקבא ואשתו. מר עוקבא מבחין במצוקתו של שכנו העני ועושה מעשה להקל מצוקה זו. המפגש עם העני מביא אותו לתת צדקה בסתר לשכנו דרך קבע כדי למנוע בושה ממנו. גם כשהשכן מבקש לראות מי נותן לו את הצדקה, מר עוקבא ואשתו בורחים ואף מסכנים את עצמם בכניסה לכבשן של אש – כל זאת כדי למנוע בושה מהשכן העני. כאשר נכנסים מר עוקבא ואשתו לכבשן, רגליו של מר עוקבא נשרפות ואילו רגליה של אשתו נותרות ללא פגע. מר עוקבא מפרש זאת כסימן ומצטער. הסיפור אינו מספק לנו סיבה חד-משמעית לכך שרגליה של אשתו של מר עוקבא אינן נשרפות. ייתכן שהסיבה לכך היא שמר עוקבא התאחר בבית המדרש, כפי שמתגלה בתחילת הסיפור, ועל כן באה אשתו לאסוף אותו מבית המדרש. אולם אשתו של מר עוקבא מספקת הסבר אחר. היא מפרשת את העובדה שרגליה לא נשרפו בכך שהיא נותנת לעניים צדקה בביתה ובכך מקרבת הנאתם. את הביטוי "מקרבת הנאתם" ניתן לפרש בדרכים שונות. ייתכן כי מתן הצדקה דרך מפגש מאפשר לעניים לחלוק את מצוקתם עם אדם אחר, ובכך היא מקלה על צערם. היכולת של אשתו של מר עוקבא לחלוק עם העניים את מצוקתם משדרת מסר של הכלה וקבלה של העני. דרך אחרת להבין את הביטוי היא בחלוקת מצרכי מזון ולא כסף לעניים. באופן זה, העני אינו צריך לטרוח לקנות בשוק, אלא הוא מקבל מן המוכן. גם לפי פרשנות זו, אשתו של מר עוקבא קשובה לצורכיהם של העניים ומספקת להם די מחסורם.

סוף הסיפור מלמד אותנו כי בריחתו של מר עוקבא נבעה מכך שפעל על פי מה שאמר מר זוטרא: "מוטב לאדם להשליך עצמו לכבשן האש ולא להלבין פני חברו". אולם הסיפור מעלה דילמה בשאלה מהי הלבנת פנים. מר עוקבא מפרש הלבנת פנים כבושה הנגרמת כתוצאה מקבלת צדקה ועל כן הוא נמנע ממפגש עם העני. אלא שההימנעות מהמפגש עלולה להתפרש על ידי העני כרצון להתרחק, כאי-רצון לבוא עמו במגע. מהסיפור עולה כי העני מבקש לפגוש את מר עוקבא, וייתכן כי דווקא הבריחה ממנו תבייש אותו.

אשתו של מר עוקבא מציגה גישה חלופית למניעת הלבנת פנים באמצעות מפגש פנים אל פנים עם העניים, שמקבלים את הצדקה בביתה. דרך הנתינה של אשתו של מר עוקבא מעלה שאלות לגבי הלבנת פנים. האם וכיצד ניתן להפוך את קבלת צדקה דרך מפגש ללא מביישת? האם אכן ניתן להימנע מרגש בושה במתן צדקה באופן ישיר?

ההשוואה בין הסיפורים עשויה להעלות תהייה. בשני המקרים מסופר על דמויות שהקפידו לתת צדקה בסתר דרך קבע. אך במקרה של רבי חנינא בר פפא מתן בסתר מציל אותו מפגיעה של מלאכי החבלה, ואילו במקרה של מר עוקבא מתן בסתר אינו מציל אותו מהיכוות מכבשן האש. לכאורה שניהם נמנעו מהלבנת פני העני דרך מתן צדקה בהסתר. מומלץ בלימוד להידרש להבדלים בין הסיפורים. סיבות אפשריות הן שמר עוקבא לא הקפיד על מתן צדקה בהסתר: כיוון שהיה זורק בחור הדלת, יש מי שהשגיחו בו נותן את הצדקה. לעומת זאת, רבי חנינא בר פפא הקפיד ללכת יחידי באמצע הלילה. סיבה אפשרית אחרת היא כי המתן בסתר של מר עוקבא הפך להרגל, והוא לא הקפיד עליו כמו בתחילה. הסיפור מספר לנו שמר עוקבא איחר בחלוקת הצדקה כיוון שהתעכב בבית המדרש. לעומת זאת, רבי חנינא בר פפא מקפיד לבדוק מדי יום מיהם העניים אשר נקלעו לעוני ומטריח עצמו לקום באמצע הלילה לחלוקת הצדקה.

אסיף ולימוד מונחה

האסיף יהיה לימוד מונחה של הסיפור על מר עוקבא ואשתו. הלימוד המשותף נועד לאפשר לנו לחוות יחד לימוד מקורות. דרך הלימוד המשותף נאסוף תובנות שלכם שעלו מהלימוד בחברותא על דרכי נתינה, ונמשיך את הדיון בשאלה בה פתחנו: איך נכון לתת?

מומלץ לתת לאחד המשתתפים לקרוא תוך עצירות מונחות להבהרה ושאלות. הלימוד המונחה נועד להדגים למשתתפים למידה של המקורות ולהציג דרכים שונות לדרוש את הכתוב. האסיף משלב בלימוד הטקסט נקודות להתייחסות ממפגשים קודמים וכן מבט חברתי על התכנים שנלמדו.

מר עוקבא היה עני בשכנותו, שהיה רגיל כל יום לזרוק לו ארבעה זוזים בתוך חור הדלת.

- יום אחד אמר: "אלך ואראה מי עושה לי אותה טובה."

אותו היום התאחר מר עוקבא בבית המדרש, ובאה אשתו עמו. כיוון שראו בני ביתו של העני, שזזה הדלת, יצא העני אחריהם. רצו מלפניו. נכנסו לכבשן שהייתה גרופה בו האש. היו נשרפות רגליו של מר עוקבא.

- אמרה לו אשתו: "שים רגליך על רגלי".

חלשה דעתו של מר עוקבא.

- אמרה לו אשתו: "אני מצויה בתוך הבית, ומקרבת הנאתם".

ומה היה כל זה?!

שאמר מר זוטרא: "...נוח לו לאדם שימסור עצמו לכבשן של אש ולא ילכין פני חברו ברבים".

מר עוקבא היה עני בשכנותו – פתיחת הסיפור מחזירה אותנו לסוגיית הגיאוגרפיה של אי-שוויון, שם למדנו כי לרוב עניים ועשירים אינם נפגשים בשכונת המגורים. עם זאת, מהסיפור עולה כי מתקיימים יחסי שכנות וקהילה בין עני ועשיר. אפשר גם לציין בפני הקבוצה שמר עוקבא היה בעל תפקיד מרכזי בקהילה, כיהן כאב בית דין. על אף פי כן אנו מגלים כי הוא גר בשכנות עם עני. **שהיה רגיל כל יום לזרוק לו ארבעה זוזים בחור הדלת** – מר עוקבא היה ער למצוקתו של שכנו ונהג לתת מתן בסתר. הביטוי "היה רגיל" מלמד שמר עוקבא נתן צדקה לשכנו דרך שגרה, מדי יום. מתן הצדקה של מר עוקבא התבצע בזריקה של סכום כסף קבוע דרך החור שבדלת, כך שהעני לא ידע מי הנותן. **יום אחד אמר** – מה הפר את השגרה של מר עוקבא? אותו עני שקיבל מתן בסתר ועד כה היה פסיבי בסיפור מקבל קול בסיפור. עד כה לא היו ידועים לנו פרטים עליו מלבד היותו עני ושכן של מר עוקבא (לא ידוע שמו או מה רצונו), אך מתברר כי העני הוא בעל רצון עצמאי ושהוא מבקש לפגוש את מי שנותן לו צדקה. **אותו היום התאחר מר עוקבא** – אנו מגלים שינוי נוסף שחל בשגרת יומו של מר עוקבא: הוא התעכב בבית המדרש, וככל הנראה אשתו באה לקרוא לו מבית המדרש והצטרפה אליו לחלוקת הצדקה. **כיוון שראו בני ביתו** – בני משפחתו של אותו עני ידעו על רצונו לפגוש את נותן הצדקה וקראו לשכן העני שיצא לפגוש את הנותן. העני אינו מבטא רק את רצונו לפגוש, אלא נוקט יזמה ויוצא לפגוש את מר עוקבא. כדאי לשקף לקבוצה כיצד הדמות

של העני שמצטיירת בשורות אלו שונה מהדמות שהוצגה לנו במשפט הראשון: העני אינו רק נצרך המקבל באופן פסיבי צדקה ממר עוקבא, הזורק לו מעות בפתח דלתו, אלא הוא דמות בעלת רצון, פעילה ויוזמת. הוא אינו מבויש מקבלת הצדקה, אלא מכיר תודה ומבקש לפגוש את הנותן כדי להודות לו. **רצו מלפניו** – על אף שהעני מוכן להיפגש עם מר עוקבא, נראה כי מר עוקבא ואשתו אינם מוכנים למפגש. כאשר העני יוצא אחריהם הם בורחים. ניתן לשער מדוע ברחו מר עוקבא ואשתו. מר עוקבא הקפיד לתת מתן בסתר וייתכן כי חשש שהמפגש יבייש את שכנו. כמו כן, כאשר העני ידע כי מי שנותן לו את הצדקה הוא שכנו, הדבר יעיב על היחסים ביניהם. עם זאת, חשוב לציין כי הברייחה מאותו עני, שנעשתה בכוונה טובה, משמעותה שאין מפגש. **נכנסו לכבשן** – מר עוקבא ואשתו בחרו לברוח מהעני גם במחיר כניסה לכבשן. הסיפור מציין כי גרפו את הגחלים בכבשן. **היו נשרפות רגליו של מר עוקבא** – על אף שהגחלים היו גרופות, עדיין נשרפו רגליו של מר עוקבא. כדאי לציין בפני הקבוצה, שכפי שעלה מהלימוד בחברותא, הסיפור כולל ממדים סימבוליים. מה יכולה לסמל העובדה שרגליו של מר עוקבא נשרפו על אף שהגחלים היו גרופות? ייתכן שיש כאן מסר על המתרחש בסיפור. מר עוקבא הקפיד לתת צדקה בסתר מדי יום, עד שהדבר היה בגדר הרגל ("היה רגיל"). לכאורה, בכך הוא יצא ידי חובתו, אך נראה כי יש עניין לא פתור שרוחש מתחת לפני השטח. כמו כן, ידוע לנו מהסיפור שמר עוקבא איחר באותו יום לחלק את הצדקה, כיוון שהתעכב בבית המדרש. ייתכן כי הסיבה לכך שרגליו נשרפות היא שאיחר באותו יום לחלק את הצדקה. אשתו לעומתו, באה לזרז אותו לחלק את הצדקה, ולכן רגליה מוגנות. **אמרה לו אשתו** – אנו עדים לתפנית נוספת שחלה בסיפור ובאינטראקציה בין הדמויות. אשתו של מר עוקבא, שעד כה גם הייתה דמות פסיבית, ללא שם, שהלכה בעקבות מר עוקבא, מקבלת גם היא קול בסיפור, בזכות העובדה שרגליה אינן נשרפות. הפרשנות שהיא מעניקה לכך שרגליה אינן נשרפות היא שהדרך שלה למתן צדקה נעשית בתוך הבית ובכך היא מקרבת את הנאתם של העניים. **מה פירוש הביטוי "מקרבת הנאתם"**? "מקרבת הנאתם" יכול להתפרש כמתן צדקה במזון מוכן ולא בסכום כסף בו העני יקנה מוצרים. ניתן גם לפרש את הביטוי כקירוב הנאה דרך דיבור ופיוס של העני, מה שלא מתאפשר דרך מתן בסתר. דבריה של אשתו של מר עוקבא מציעים הסבר מדוע רגליה אינן נשרפות, שכן היא מביעה אמירה עקרונית על מתן צדקה. מה העיקרון שמציגה אשתו של מר עוקבא על מתן צדקה? בין אם המדובר על אוכל מוכן ובין אם מדובר על דברי פיוס ונחמה, אשתו של מר עוקבא מחלקת צדקה בדרך שמאפשרת לה להיענות לצרכים של העני. יתרה מזאת: תכופות אנו רואים את העני דרך העדשה של המצוקה והמחסור, ואילו אשתו של מר עוקבא מציגה כאן ראייה מורכבת. היא משתמשת במונח של "הנאה" בדיבור על העני. היא מסוגלת לראות את העני ולהגיב אליו לא רק כאל אדם הנתון במצוקה, אלא כאדם בעל רצון והנאה. הראייה המורכבת של העני מאפשרת לה לחצות את הקווים ולקיים עמו מפגש.

לפני שנסיים את קריאת הסיפור, נקרא חלק ממאמר העוסק בראייה מורכבת של העני ובוחן כיצד ראייה כזו יכולה לשמש כלי לשינוי חברתי. שם המאמר הוא "מה עוזר בעזרה?" והוא מספר על ניסיונה של הכותבת, מיכל קרומר־נב, בתפקיד עובדת סוציאלית המטפלת בנשים המתמודדות עם עוני ומצוקה חברתית. המאמר בוחן את ההישגים של תכנית ההתערבות שנועדה להגיש עזרה לנשים אלו דרך תמיכה קבוצתית. הכותבת בוחנת את

תוצאות התכנית מנקודת המבט של הנשים שטופלו במסגרתה, שנשאלו מה עזר להן בתכנית. ממצאי המחקר הראו כי נשים שונות נעזרו בדרכים שונות. חלקן ראו בתכנית מפלט מחיי היומיום, חלקן נעזרו בתכנית כמשאב לידע ואילו אחרות נעזרו בה להעצמה אישית. לדעת הכותבת, עצם העובדה שקיימות צורות שונות של קבלת עזרה מאתגרת את התפיסות המקובלות בטיפול באוכלוסייה זו ואת הנחות היסוד שהן מתבססות עליהן. נקרא יחד קטעים מהמאמר:

.....
הטענה המרכזית של מאמר זה היא כי התפיסות הדומיננטיות בספרות המקצועית לגבי אוכלוסיית המשפחות הרב־בעייתיות מושפעות במודע או שלא במודע מן המודל של מסלול, פירמידת הצרכים. על פי מודל זה, מי שצרכיו הבסיסיים אינם מסופקים, כמו במקרה של אוכלוסיית המצוקה, אינו חש בצרכים ממעלה גבוהה יותר, לדוגמא הצורך בהשתייכות, באהבה או במימוש עצמי. תפיסה כזו עושה רדוקציה לצורכיהם של בני משפחות אלו, החיים במציאות מורכבת ומציפה[...]

תפיסה זו עושה רדוקציה הן לצורכיהן של משפחות המצוקה הן לאנושיותם של הפונים[...]. גישתו של מסלול היא גישה "אובייקטיביסטית" לפיה ניתן, כביכול, לזהות את צרכיו של אדם לפי מצבו האובייקטיבי. הצבת הנחה כזו בבסיס תכנון התערבות מתעלמת מכך שבמקרים של טיפול בשדה ["בשטח"], הגדרת הצורך אינה אובייקטיבית כי אם סובייקטיבית, וכל ניסיון לתאר מצבי מצוקה סבוכים כל כך במונחים אובייקטיבים פוגע בהבנת אוכלוסייה זו ומצמצם את מידת האנושיות שלה.
(מיכל קרומר נבו, "מה עוזר בעזרה?", חברה ורווחה, כרך י"ז)

.....
מיכל קרומר נבו מצביעה על כך שהיעדר מפגש עם העני ועם בני משפחתו מונע את ראייתם כאנשים מורכבים ויוצר את הנטייה לראותם דרך "עדשת החוסרים" (חוסר חומרי, חוסר במיומנויות אלו ואחרות, כגון השכלה או תקשורת בין־אישית). ראייה זו מניחה כי יכולת של משפחות להיעזר וכן סיכויי השינוי הם קטנים, ועל בסיס ראייה זו נבנו דרכי העזרה השונות. הכותבת מציינת כי באופן זה נוצר, על דרך נבואה שמגשימה את עצמה, "מעגל שלילי סגור המנציח את עצמו".

ריבוי הדרכים לקבלת עזרה, כפי שעולה מממצאי המחקר, מצביע על ריבוי הדרכים לעזור ובכך הוא פותח פתח ליציאה מאותו מעגל שלילי סגור ואולי אף יכול לשמש כלי לסלילת הדרך לשינוי חברתי:

.....
נראה כי אם תתקבל הקביעה כי מצבי מצוקה אובייקטיבים משתקפים בתחושת מצוקה סובייקטיבית מורכבת, וכי קיימים מספר מסלולי העזרות אפשריים, ניתן יהיה לערער על ההנחות המקובלות הנוגעות למאפייני אוכלוסייה זו[...]. ובמקומו לאפשר לפונים הגדרה עצמית שתציור "ברית של היעזרות". (שם)

לסיום האסיף, נחזור למשפט החותם את הסיפור: "ומה היה כל זה?! שאמר מר זוטרא... נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן של אש ולא ילבין פני חברו ברבים". מה האמירה בסיכום הסיפור?

ניתן לפרש את סוף הסיפור כהבהרה של מעשי מר עוקבא, שבחר לברוח לתוך כבשן ולא לבייש את העני. עם זאת, ניתוח הסיפור והדברים המובאים במאמר יכולים להציע פרשנות נוספת.

שיעורים קודמים העלו כי העוני עלול להפוך עניים לאנשים שקופים. פתיחת הסיפור מעידה כי השכן העני אינו שקוף בעיני מר עוקבא, שרואה את מצוקתו ומגיב אליה. עם זאת, העני נתפס לעתים דרך "עדשת החוסרים" ולא כאדם מורכב. סגולתה של אשתו של מר עוקבא היא היכולת לראות את העני כאדם שלם, מורכב, ולא רק את המצוקה שלו. על אף שהעני כעני אינו שקוף בעיני מר עוקבא, יתכן כי שלא ביודעין, הרצונות שלו היו "שקופים" בעיניו. אולי משום כך הוא מבטל את רצונו של השכן במפגש ובוחר להיכנס לכבשן האש. הלבנת פנים יכולה אולי להתפרש כרדוקציה של האנושיות של העני, הבאה לידי ביטוי בתפיסה שלהם רק כאנשים ש"חסרים". דבריה של אשתו סייעו למר עוקבא לראות את העני כאדם מורכב ובכך לא להלבין את פניו.

סיכום

המפגש הנוכחי דן בדרכי נתינה. פתחנו את המפגש בשאלה "איך", במעבר מלימוד ובירור שאלות מרכזיות ביחס לתופעת העוני והעניים לדיון בעשייה ונתינה. ראינו כי שאלת ה"איך" עומדת בזיקה לתכנים שנלמדו בשיעורים קודמים. עשייה מושכלת תתבצע לאור תובנות שהועלו במפגשים קודמים - היכולת לראות את העני ראייה מורכבת תוך רגישות ועירנות למי שעומד מולנו. תובנות אלו משמשות אותנו בשינוי החברתי. היכולת לראות את העני ראייה מורכבת פורשת דרכים מגוונות לעזרה, שבאמצעותן נוכל ליצור "ברית של היעזרות".

נסיים את המפגש בדבר תורה. הכותרת של דף הלימוד היא "אשרי משכיל אל דל" שהיא ציטוט של פסוק הלקוח מספר תהילים (תהילים מא, א).

המדרש מפרש פסוק זה כך:

"אמר רבי יונה: אשרי נותן לדל אין כתיב כאן, אלא אשרי משכיל אל דל.

הוי, מסתכל בו היאך לזכות עמו" (ויקרא רבה, פרשה לד).

דרכי נתינה (לימוד בחברותא)

אשרי משכיל אל דל (תהילים מא, א)

רבי חנינא בר פפא היה מחלק כסף לצדקה בלילה. פעם אחת פגש אותו ראש הרוחות. אמר לו: "האם לא כך לימדתני רבי: 'אל תסיג גבול רעך'". אמר לו: "ולא כך כתוב: 'מתן בסתר יכפה אף'?" והיה השד נכפה תחתיו וברח ממנו. (תרגום מתלמוד ירושלמי פיאה ח, כא, הלכה ח')

אמרו חז"ל בתלמוד הירושלמי [מסכת פאה, פרק ח, דף כא] רבי חנינא בר פפא נהג לעשות צדקה בסתר ואיש לא הרגיש במעשיו. הוא היה מתעניין מי האנשים שהתהפך עליהם הגלגל עד שהזדקקו לפשוט יד לצדקה, והיה קם באמצע הלילה והולך עד לביתם והיה מניח להם צרור כסף ליד הדלת. וכשהיו קמים בבוקר היו מוצאים את הכסף ובשמחה רבה היו קונים מצרכים. לילה אחד, בעודו מהלך מבית לבית כמנהגו, פגש אותו גדול מלאכי החבלה בראש חילו וביקש לדעת מי הרשה לו לטייל כך יחידי בלילות.

- "האם קראת את הפסוק 'אל תסיג גבול רעך'? ובלילות יש כוח למזיקים להזיק לכל מי שהולך יחידי בלילה, ואיך אתה מטייל כך יחידי לילה לילה?"

- השיב לו רבי חנינא ואמר: "והאם אינכם יודעים ש'מתן בסתר יכפה אף' [משלי כא, יד]? ואם אני יכול לקיים את מצוות מתן בסתר אלא על ידי שאצא יחידי בלילה, אני עושה זאת בלי פחד מכם".

כששמעו את דבריו פחדו מלאכי החבלה ונסו על נפשם. לכן הוא אומר "אשרי משכיל אל דל", אשרי העושה בהשכל את הצדקה שלו בהסתר איש לא ירגיש.

(רבי שלמה זרקא, מנוחת שלום, מא)

רבי שלמה זרקא: מחכמי תוניס במאה ה-19. נולד בתוניס אך מאוחר יותר קבע מושבו באלג'יר וכיהן שם כרב בעיר ואחר. בין ספריו: שי למורא, חידושים על התורה, רינה וישועה על ההגדה של פסח ומנוחת שלום, ספר פירושים על ספר תהילים.

מר עוקבא היה עני בשכנותו, שהיה רגיל כל יום לזרוק לו ארבעה זוזים בתוך חור הדלת.

- יום אחד אמר: "אלך ואראה מי עושה לי אותה טובה".

אותו היום התאחר מר עוקבא בבית המדרש, ובאה אשתו עמו. כיוון שראו בני ביתו של העני שזזה הדלת, יצא העני אחריהם. רצו מלפניו. נכנסו לכבשן שהייתה גרופה בו האש. היו נשרפות רגליו של מר עוקבא.

- אמרה לו אשתו: "שים רגליך על רגלי" (שרגלי אינן נשרפות).

חלשה דעתו של מר עוקבא.

- אמרה לו אשתו: "אני מצויה בתוך הבית, ומקרבת הנאתם".

ומה היה כל זה?!

שאמר מר זוטרא: "...נוח לו לאדם שימסור עצמו לכבשן של אש ולא ילבין פני חברו

ברבים". (תרגום מתלמוד בבלי כתובות סז, ע"ב)

* מהן דרכי הנתינה המופיעות במקורות?
* כיצד המפגש עם העני משפיע על דרכי הנתינה?

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של יאבי חי ישראל ובמסגרת יכל ישראל חברים

דרכי נתינה (לימוד מסכם)

הטענה המרכזית של מאמר זה היא כי התפיסות הדומיננטיות בספרות המקצועית לגבי אוכלוסיית המשפחות הרב־בעייתיות מושפעות במודע או שלא במודע מן המודל של מסלו, פירמידת הצרכים. על פי מודל זה, מי שצרכיו הבסיסיים אינם מסופקים, כמו במקרה של אוכלוסיית המצוקה, אינו חש בצרכים ממעלה גבוהה יותר, לדוגמה הצורך בהשתייכות, באהבה או במימוש עצמי. תפיסה כזו עושה רדוקציה לצורכיהם של בני משפחות אלו, החיים במציאות מורכבת ומציפה [...]

תפיסה זו עושה רדוקציה הן לצורכיהן של משפחות המצוקה הן לאנושיותם של הפונים [...] גישתו של מסלו היא גישה "אובייקטיביסטית" לפיה ניתן, כביכול, לזהות את צרכיו של אדם לפי מצבו האובייקטיבי. הצבת הנחה כזו בבסיס תכנון התערבות מתעלמת מכך שבמקרים של טיפול בשדה ["בשטח"], הגדרת הצורך אינה אובייקטיבית כי אם סובייקטיבית, וכל ניסיון לתאר מצבי מצוקה סבוכים כל כך במונחים אובייקטיבים פוגע בהבנת אוכלוסייה זו ומצמצם את מידת האנושיות שלה.

(מיכל קרומר נבו, "מה עוזר בעזרה?", חברה ורווחה, כרך י"ז)

נראה כי אם תתקבל הקביעה כי מצבי מצוקה אובייקטיבים משתקפים בתחושת מצוקה סובייקטיבית מורכבת, וכי קיימים מספר מסלולי היעזרות אפשריים, ניתן יהיה לערער על ההנחות המקובלות הנוגעות למאפייני אוכלוסייה זו [...] ובמקומן לאפשר לפונים הגדרה עצמית שתציור "ברית של היעזרות". (שם)

אשרי משכיל אל דל (תהילים מא, א)

"אמר רבי יונה: אשרי נותן לדל אין כתיב כאן, אלא אשרי משכיל אל דל.

הוי, מסתכל בו היאך לזכות עמו" (ויקרא רבה, פרשה לד).

שיעור מס' 8

צדקה: בין חובת היחיד לאחריות הציבור

מטרת השיעור:

* הצגת הדילמה בין צדקה כאחריות היחיד ובין צדקה כאחריות ציבורית ובחינת דרכים שונות להתמודדות עמה.

בשנים האחרונות אנו עדים לגידול במספר העמותות והארגונים הוולונטריים הפועלים בתחומי הרווחה והחינוך. עמותות אלו נותנות מענה לצורכי אוכלוסיות מוחלשות בתחומים שונים: אספקת מזון, שירותי חינוך ורווחה ועוד. חיוניותן של עמותות אלו מועצמת במציאות חברתית שבה הפערים הכלכליים הולכים וגדלים וגוברת מצוקתן של האוכלוסיות המוחלשות.

מצדו השני של המטבע, הגידול בהיקף פעילותן של עמותות אלו מלווה בנסיגה של המדינה מאחריותה בתחומי הרווחה. קולות דומיננטיים בשיח החברתי מותחים ביקורת חריפה על התופעה. הגידול במספרן ובהיקף פעילותן של עמותות אלו מכשיר את הקרקע להתנערות המדינה מאחריות. המענה למצוקות של אוכלוסיות מוחלשות ברמה הפרטית מביא להסרת אחריות ברמה הציבורית, מה עוד שהעמותות משמשות תחליף חלקי ולא ממצה לשירותים ממשלתיים.

השיעור מציג את הדילמה הנובעת מהתנגשות בין האחריות לעני במסגרת יחסים בין-אישיים ובין האחריות לעניים ברמה הציבורית ובוחן את מקומו של היחיד בהתמודדות עמה.

מבנה השיעור:

פתיחה	30 דקות
לימוד מונחה: "מי שאפשר למחות ולא מיחה"	20 דקות
לימוד מקורות בחברותא: צדקה - בין חובת היחיד לאחריות הציבור	30 דקות
אסיף	30 דקות
סיכום	10 דקות

* חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

במפגשים קודמים דיברנו על מצוות הצדקה ועל החשיבות המיוחדת לה במסורת היהודית. במפגש היום נבחן את מצוות הצדקה מזווית שונה.

בשיח החברתי נשמעים קולות שמותחים ביקורת על הצדקה. נפתח את המפגש עם ציטוטים מתוך דבריהם של שני פעילים חברתיים, ד"ר יוסי דהאן ופרופ' דני גוטווין, המעלים השגות על הצדקה.

ד"ר יוסי דהאן הוא יו"ר מרכז אדווה - מכון מחקר המבקש לקדם את רעיון השוויון והצדק במדינת ישראל. הדברים המובאים כאן פורסמו באתר "העוקץ" (אתר אינטרנט בו מתפרסמים עמדות בנושאים הקשורים לאי־שוויון כלכלי). הקטע השני נכתב על ידי פרופ' דני גוטווין, ממקימי עמותת יסו"ד, ששמה לה למטרה לגבש חזון סוציאליסטי דמוקרטי בישראל.

בעוד שעקרונות צדק עוסקים במידה מסוימת בשינוי ההסדרים המוסדיים שגורמים לא־צדק, צדקה מנציחה את המצב הקיים, היא לא משנה את יחסי העוצמה החברתיים הכלכליים והפוליטיים. היא לא מעצימה את הנזקקים ולעתים רק מגבירה את תלותם בבעלי הממון והכוח...

הצדקה פורחת בדרך כלל כאשר הצדק מתדרדר. הפילנתרופיה מתחזקת כאשר הסולידריות החברתית מתפוגגת...

בישראל הפכה הצדקה למדיניות חברתית וכלכלית של הממשלה. הממשלה מייצרת זרם גובר והולך של עניים ונזקקים, ובמקרים מסוימים גם מציעה לנזקקים הסדרי צדקה כפתרון לבעייתם. הצעתה של שרת החינוך לילדים רעבים לפנות לבתי תמחוי היא דוגמה לכך.

מעניין שאותם תאגידים כלכליים ותקשורתיים הם לעתים השחקנים המרכזיים בתמיכה וקביעה של מדיניות כלכלית וחברתית היוצרת את מאגר הנזקקים ההולך ומתרחב [...] בנק המפנה משפחה מביתה בשל אִי־תשלום משכנתת עושה, תורם תיקים לילדיה לקראת פתיחת שנת הלימודים החדשה.

בשנת תשס"ו הפך בית התמחוי סופית לסמלה של ישראל המופרטת. בתי התמחוי, הן בצורתם המסורתית והן בגלגולם העדכני כארגוני "החברה האזרחית" ו"המגזר השלישי", התרבו בד בבד עם התרחבות הפערים הכלכליים והעוני. אלא שבניגוד לגישה הרווחת, לא העוני הוליד את התמחוי, אלא התמחוי הוא בין הגורמים לעוני.

בית התמחוי הוא בין המכשירים המשמשים לפירוק מדינת הרווחה ולהעברת השלטון מן המדינה להון; הוא החצר האחורית של "כלכלת השוק" והצד האפל של "התחרות החופשית" [...] ביסוד התמחוי ניצבת החמלה, אלא שאשליית החמלה היא מסך העשן שמאחוריו מרחיבה אימפריית התמחוי את כיבושיה.

בניגוד לתדמיתו החסודה, יותר מאשר סיוע לנזקקים, בית התמחוי הוא חלק מאסטרטגיית פירוק מדינת הרווחה והפרטת שירותיה. גם טענתם המיתממת של דוברי התמחוי, כי הם שם רק כדי למלא את החלל שהותירה המדינה, היא במקרה הטוב הטעיה: לא פחות מכפי שהתמחוי ממלא את החלל, הוא יוצר אותו.

ככל שמשטר ההפרטה התבסס, כך התמכרו הישראלים למלכוד התמחוי: למעמדות הנמוכים הוא היה הקש האחרון שבו נאחזו בניסיון לשרוד את עוולות השוק והתחרות, שהפכו אותם לאנשים מיותרים. מעמדות הביניים הפנימו באמצעותו את ערכיו של משטר ההפרטה: כתורמים ומתנדבים הם למדו לחזור ולשנן שאין צורך במדינה, שהרי המגזר השלישי - משמע הפרטי - מזהה צרכים מהר יותר ונענה להם טוב יותר וכו'.

ככל שהעמיקה ביצת התמחוי, כן היא הטביעה ומחקה את החלופה הממשית למשטר העליבות והעוני, זו של מדינת הרווחה.

הציטוטים שלעיל נועדו לחדד את המתח שבין צדקה וצדק. דהאן וגוטוויין טוענים נגד הצדקה כי היא משמשת תחליף לפעולת המדינה ומעניקה הכשר להתנערות מאחריות ומהזכויות שהמדינה מספקת לאזרחים.

מטרת הדיון בקבוצה היא להוציא מן הכתוב טענות נגד הצדקה ולבחון בקבוצה כיצד טענות אלו מתיישבות עם דברים שעלו במפגשים קודמים. הצדקה, שבשיעורים הקודמים ראינו בה ביטוי לאחריות חברתית, משמשת לפי מקורות אלו אמצעי להתנערות מאחריות חברתית. הכותבים מציגים את הצדקה כמתנגשת עם עקרונות הצדק בשתי רמות. רמה אחת היא ניצול ציני של הצדקה: חלק מארגוני הצדקה ממומנים על ידי תורמים שהונם מושג דרך מדיניות הפוגעת בעקרונות הצדק החברתי. המניע לצדקה כרוך לא אחת עם הרצון להציג תדמית ציבורית חיובית, ולא רק מהכרת מחויבות או מאחריות. רמה שנייה היא שהצדקה מונעת מחאה, ובכך היא מונעת שינוי חברתי. אמנם טענותיהם של דהאן וגוטוויין מתייחסות בעיקר לצדקה ממוסדת ולא לצדקה במסגרת יחסים בין-אישיים, שעליה דיברנו במפגשים קודמים, אך ניתן לראות את הרלוונטיות שלהן גם לצדקה במסגרת יחסים בין-אישיים. דני גוטוויין טוען כי מקבלי הצדקה ונותני הצדקה מסתפקים בחברה שיש בה צדקה כתחליף לחברה המונהגת על פי עקרונות הצדק. מקבלי הצדקה אינם טוענים עוד לזכויות המגיעות להם, ואילו נותני הצדקה "למדו לחזור ולשנן שאין צורך במדינה", שהצדקה האישית היא שתיתן מענה למצוקות ולא שינוי פני החברה. לפי טענה זו, לא רק שהצדקה אינה משמשת אסטרטגיה לשינוי, אלא היא משמשת בדיעבד אסטרטגיה לשימור חברתי ולקיבוע הפערים.

מומלץ לבחון בקבוצה אלו תגובות רגשיות עולות נוכח הביקורת על הצדקה. האם היא מעוררת רגשות מעורבים וקונפליקטים פנימיים או דחיית הביקורת המובעת בטקסטים שקראנו. חלק מהמשתתפים עשויים להביע תסכול שנובע מן ההרגשה ש"דברים תקועים". גם אם הם משקיעים מאמצים בסיוע ועזרה, עדיין מקננת ההרגשה שזה לא תמיד עוזר ולעתים אף מזיק.

לימוד מונחה

כפי שצינינו בפתיחת המפגש, המקורות היהודיים רואים חשיבות גדולה במצוות הצדקה. הצדקה נתפסת כביטוי לאחריות אישית של האדם כלפי זולתו וכפועל יוצא של סולידריות חברתית. אולם דבריהם של דהאן וגוטוויין מצביעים על כך שאחריות אישית באה על חשבון אחריות מסוג אחר, אחריות ציבורית. מי שנושא באחריות הציבורית הם בעלי תפקידים או ממונים מטעם הציבור. השאלה מה יעלה בגורל העניים היא סוגיה הנוגעת לכלל החברה, ועליה לקבל מענה ברמה הציבורית (בקביעת מדיניות, בפעולתם של מוסדות ציבור וכדומה).

המקור שנלמד יחד בקבוצה דן באחריות הציבורית המוטלת על בעלי תפקידים. דרך הלימוד נבחן את השאלה מה משמעות האחריות הציבורית עבור מי שאינו בעל תפקיד ומהי המחויבות הערכית שנגזרת מכך. המקור לקוח ממסכת שבת בתלמוד הבבלי (מומלץ לתת לאחד המשתתפים לקרוא תוך עצירות מונחות).

מי שאפשר למחות ולא מיחה

רבי חנינא ורבי יוחנן ורב חביבא שנו: "...כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה - נתפס על אנשי ביתו. באנשי עירו - נתפס על אנשי עירו, בכל העולם כולו - נתפס על העולם כולו". אמר רב פפא: "ואותם אנשי בית ראש הגולה נתפסים על כל העולם, כי כך אמר רב חנינא: "מהו שכתוב 'ה' במשפט יבוא עם זקני עמו ושריו. ואתם ביערתם הכרם גזילת העני בבתיכם" (ישעיה, ג, יד) אם שרים חטאו, זקנים מה חטאו? אלא אמור: על זקנים שלא מיחו בשרים". (תלמוד בבלי, שבת נה, ע"א)

פירוש רש"י למסכת שבת נה:

נתפס - נענש על עבירות שבידן.

בכל העולם כולו - בכל ישראל, כגון מלך ונשיא שאפשר לו למחות, שיראין מפניו ומקיימין דבריו.

קריאה מודרכת

רב ורבי חנינא... שנו - רב (כיננו שניתן לאחד האמוראים), רבי חנינא, רבי יוחנן ורב חביבא למדו. כל מי שאפשר למחות - כל מי שיכול למחות כנגד אנשי ביתו על עבירות שעשו ולא מחה, נתפס על אנשי ביתו. רש"י מסביר כי המונח "נתפס" פירושו נענש על עבירות שעברו בני ביתו. הלימוד פותח באחריות של אדם למחות ולהוכיח את מי שיש לו השפעה עליהם, בין אם מדובר על אנשי ביתו או על אנשי עירו, בהתאם ליכולת ההשפעה. רש"י מפרש "בכל העולם כולו" ככלל ישראל, ומבהיר כי הכוונה למי שיש בידו את היכולת למחות ולהשפיע על כל ישראל, כגון מלך ונשיא שיראין מפניו. אמר רב פפא... - רב פפא אומר כי מי שהוא מאנשי בית ראש הגולה נתפס על כל העולם. ראש בית הגולה היה אחראי על ייצוג הקהילה בפני השלטון והיה שופט ודיין של הקהילה היהודית. לפי המסורת, ראשי

בית הגולה התייחסו על זרע בית דוד. **כי כך אמר רבי חנינא** - רב פפא מבסס את טענתו על דברי רבי חנינא הדורש את הפסוק בישעיה "ה' יבוא במשפט עם שריו וזקניו". אשמתם של הזקנים היא שלא מיחו בפני השרים על גזל העני, שהרי השרים יכלו למנוע את גזל העני במסגרת סמכותם. מכאן נלמד שאנשי ביתו של ראש הגולה אחראים למחות בפניו על עבירות שהם רואים, כיוון שביכולתו לשפוט ולשנות.

*** מה משמעות האחריות הציבורית גם למי שאינו בעל תפקיד?**

הלימוד מבקש לתת הגדרה של גבולות ומהות האחריות. הטקסט מחבר בין אחריות ליכולת ההשפעה. החיבור בין אחריות ליכולת השפעה אמנם מטיל אחריות מיוחדת על בעלי תפקידים, אך במקביל הוא גם מטיל אחריות על הסובבים אותם. המקור מציג את המחאה כערוץ השפעה על בעלי התפקידים. אמנם מי שנמצא בעמדת השפעה על עיצוב החברה ועל הנורמות החברתיות הם המנהיגים, אך אלה אינם פועלים בחלל ריק. המנהיגים מקבלים מידע ותגובות מהסביבה. הטלת האחריות על כל מי שיכול למחות, ולהשפיע על ידי המחאה, יוצרת הרחבה וביזור של האחריות הציבורית.

המקור מציג את המחאה כאסטרטגיה לשינוי חברתי. החובה למחות נובעת מיכולתה של המחאה להשפיע. במונחים של מדינה דמוקרטית, ניתן אולי לקשר בין אחריות ציבורית לאחריות אזרחית. אחריות אזרחית אינה מתמצית בשמירת חוק, אלא כוללת השפעה על מוסדות השלטון ועל דמות החברה (דרך ערוצי השפעה כגון הצבעה בבחירות, פעולות מחאה ועוד).

לימוד מקורות בחברותא

מפגשים קודמים עסקו בערך האחריות של כל יחיד לזולתו במסגרת יחסים בין־אישיים, אחריות שמחייבת אותנו לפתוח את העין והלב ושממנה נגזרת מצוות הצדקה. לעומת זאת, הלימוד הקבוצתי הציג ערך נוסף, האחריות הציבורית. האחריות על עיצוב פני החברה והנורמות הנהוגות בה אינה מוטלת רק על המנהיגים, אלא על כל מי שביכולתו למחות ולהשפיע.

כל אחד משני ערכים אלו נובע מסולידריות ומעורבות חברתית. עם זאת, טענותיהם של דהאן וגוטוויין שהוצגו בפתיחה מצביעות על כך שמתן צדקה כמענה למצוקת העניים ברמה הפרטית, מביא להתנערות מאחריות המדינה ברמה הציבורית. בתנאים אלו, האחריות או חובת היחיד לזולתו נמצאת בקונפליקט עם האחריות הציבורית, ועלינו לבחור ביניהן.

לשיקולים הערכיים מתלווים גם שיקולים אסטרטגיים. מנקודת המוצא של סוכני השינוי החברתי, של מי שמבקשים לתקן את החברה, שיקול מרכזי שמעורב בהחלטה הוא האם דרך הפעולה הבין־אישית מקדמת שינוי חברתי, או שמא היא מביאה לשימור המצב הקיים?

המקורות שנלמד בחברותא מספרים על דמויות העומדות בפני קונפליקט כזה. בלימוד נבחן כיצד הכריעו הדמויות ומהם השיקולים שהנחו את ההחלטה.

צדקה: בין חובת היחיד לאחריות הציבור

רבי יהודה היה יושב לפני שמואל, באה אישה אחת וצווחה לפניו, ולא היה משגיח בה.

- אמר לו: "לא סבר אדוני 'אוטם אוזנו מזעקת דל גם הוא יקרא ולא יענה' (משלי כא, יג)?"

- אמר לו: "שיננא, ראשך בצוננים. ראש ראשך בחמים. הרי יושב מר עוקבא, אב בית הדין. שכתוב: "בית דוד, כה אמר ה': 'דינו לבוקר משפט, והצילו גזול מיד עושק פן תצא כאש חמתי ובערה ואין מכבה מפני רוע מעלליהם' (ירמיהו, פרק כא, יב)". (תרגום מתלמוד בבלי, מסכת שבת נה, ע"א)

ראשך בצוננים - אני שאני רבך איני נכווה, אבל מר עוקבא שהוא ראש לי ולך ואב בית דין - יכווה בחמים. (פירוש רש"י למסכת שבת נה)

רבי יהושע בן קרחה אומר: "מנין לתלמיד שיושב לפני רבו ורואה זכות לעני וחובה לעשיר שלא ישתוק? שנאמר: "לא תגורו מפני איש" (דברים א, יז). (מדרש תנחומא, פרשת משפטים, סימן ו)

תניא: אמרו עליו על בנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה. פעם אחת באה אישה לפניו בשנת בצורת.

- אמרה לו: "רבי, פרנסני!"

- אמר לה: "העבודה, שאין בקופה של צדקה כלום!"

- אמרה לו: "רבי, אם אין אתה מפרנסני, הרי אישה ושבעה בניה מתים!"

עמד ופרנסה משלו. לימים חלה ונטה למות, אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: "ריבונו של עולם, אתה אמרת: כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא, ובנימין הצדיק שהחיה אישה ושבעה בניה ימות בשנים מועטות הללו?" מיד קרעו לו גזר דינו. (תלמוד בבלי, בבא בתרא יא, ע"א)

* מהי הדילמה העומדת בפני הדמויות בסיפור? כיצד הן מתמודדות עמה?

* מה המחיר הכרוך בכל דרך התמודדות?

המקור הראשון מספר על רבי יהודה שלמד אצל שמואל ובעודם לומדים ניגשה אל שמואל אישה וצווחה בפניו. שמואל התעלם מאותה אישה. רבי יהודה פנה לרבו ושאל אותו האם ההתעלמות שלו אינה בגדר איטום אוזנו בפני דל, התעלמות שסופה שגם הוא, כאשר יקרא, ה' יתעלם מזעקתו. שמואל עונה לרבי יהודה (בכינוי

שנתן לו, "שיננא". יש שאומרים על כך שהיו לו שיניים גדולות ואחרים מפרשים שהיה חד ושנון). כי ראשו, כלומר, רבו (שמואל) בצוננים, אך ראש ראשו בחמים. רש"י מפרש ששמואל אינו עתיד להיכוות כתוצאה מההתעלמות שלו מאותה אישה, אך מר עוקבא, אב בית הדין וראש הגולה עתיד להיכוות. שמואל מעיר לרב יהודה שגם מר עוקבא ישב בשעה שבאה האישה, ומתוקף תפקידו כראש הגולה מוטלת עליו האחריות לתת מענה לאותה אישה. שמואל מסתמך על הפסוק מירמיה: "כה אמר ה': בית דוד, דינו לבוקר משפט, והצילו גזול מיד עושק פן תצא חמתי כאש". האחריות להציל גזול מיד עושק מוטלת על מוסדות השלטון, בית דוד, והם עתידים לתת את הדין אם הם אינם נושאים באחריות.

הדילמה שעומדת בפני שמואל היא האם להיענות לאותה אישה ולפעול כיחיד למענה או לתבוע אחריות ממי שנושא בתפקיד, מר עוקבא. שמואל בוחר להתעלם מהאישה. ניתן לפרש את התנהגותו של שמואל בשני אופנים: האחד, כהסרת אחריות אישית בשם האחריות השלטונית. שמואל תולה את האחריות להיענות למצוקתה של אותה אישה ברשויות השלטון. כיוון שיש אחריות שלטונית, מוסרת האחריות האישית. ניתן להקביל את הדברים לטענה שהמדינה אחראית לעניים, וזה מסיר אחריות ממני למתן צדקה ("שהמדינה תדאג לזה"). יש שיפרשו את ההתנהגות של שמואל כאטימות. כיוון שהוא מסיר מעליו את האחריות האישית, הוא נאטם למצוקה. שמואל אינו פונה למר עוקבא שיתן מענה לאישה ואינו מפנה את האישה למר עוקבא, אלא מתעלם.

דרך אחרת להבין את מעשיו של שמואל היא כפעולה של מחאה. **שמואל התעלם מאותה אישה בנוכחות תלמידו.** ההתעלמות המופגנת היא מעשה פרובוקטיבי שמעלה תמיהה אצל התלמידים. מדרש תנחומא (מקור שני בדף המקורות) מלמד אותנו כי מוטלת חובה על תלמיד שיושב לפני רבו לא לשתוק כאשר הוא רואה זכות לעני. ייתכן כי שמואל ביקש לעורר מחאה בקרב תלמידיו, ואכן רב יהודה פונה לרבו ומוחה בפניו, מחאה ששמואל מפנה למר עוקבא. הניסיון של שמואל לעורר מחאה הוא אמירה חינוכית שלו כמורה לתלמידים. באמצעות המחאה שמואל מבקש להשפיע בשני ערוצים: כאיש חינוך על תלמידיו וכדמות ציבורית על מר עוקבא (מעורר נגדו ביקורת ציבורית).

פעולת המחאה יכול להתפרש כפעולה של שינוי חברתי. מתן מענה לאותה אישה יכול היה להקל באופן זמני את מצוקתה, אך בד בבד לא היה מעורר תרעומת והבעת מחאה מצד תלמידו. האישה שבאה לפני שמואל עוררה רגשות של אהדה ואמפתיה אצל רב יהודה. לרגשות אלו נוספו רגשות של כעס והתקוממות כאשר שמואל מגלה אטימות כלפיה. שמואל נותן לגיטימציה לרגשות אלו, אך מפנה אותן למר עוקבא, אב בית הדין. רגשות ההתקוממות והכעס כנגד האטימות מוצדקים, אך האטימות שנגדה יש להתקומם אינה זו של שמואל, אלא היא האטימות החברתית והאטימות שמגלה מר עוקבא כמנהיג הציבור.

עם זאת, עולה השאלה האם המחאה היא אכן דרך אפקטיבית לשינוי חברתי. גם אם שמואל העביר מסר של מחאה חברתית לתלמידיו, האם המחאה תשפיע או שמא תישאר ברמת התלמידים, ואולי אף תגרור רגשי תסכול על היעדר היכולת להשפיע. שאלת האפקטיביות מתחדדת אל מול המחיר הכרוך בהחלטה של שמואל. האישה שצווחה בפני שמואל לא קיבלה מענה, מה שהביא לפגיעה ברגשותיה ואולי אף יותר מכך. אם אותה אישה נזקקה למזון או לצורך קיומי אחר, ההתעלמות מקריאתה עלולה לסכן אותה.

המקור השלישי מספר על בנימין הצדיק. הצגתו כ"ממונה על קופת הצדקה" מעידה על האחריות שהוא נושא בה מתוקף תפקידו. כאשר פונה לבנימין הצדיק אישה בבקשה שיפרנסה, הוא משיב לה בשם האחריות שלו כנושא תפקיד שבועה ("העבודה" – לשון שבועה) שאין בקופה כלום, ולכן אינו יכול להיענות לה. המקור מספר לנו שהאישה פנתה אליו בשנת בצורת, שנת מחסור שובודאי הקשתה על הגבאים לגייס תרומות לצדקה ודלדלה את הקופה הציבורית. האישה פונה אליו שוב ואומרת לו כי אם אין הוא מפרנס אותה, היא וילדיה ימותו.

הפנייה השנייה מדגישה את הצורך הקיומי של האישה בצדקה שתכלכל אותה ואת שבעת ילדיה. בתגובה נותן לה בנימין הצדיק משלו. המענה הראשוני שלו לבקשת האישה הוא כאיש ציבור, אך כשהאישה מוסרת לו שחייה וחיי ילדיה תלויים בצדקה, הוא נותן לה כאיש פרטי. השינוי בדרך הפעולה של בנימין הצדיק מעלה תהיות. כממונה על קופת הצדקה הוא יכול היה למחות בפני הציבור על כך שהקופה ריקה, בעוד שיש עניים שרעבים ללחם, מה גם שכאיש פרטי הוא מסוגל לתת מענה פרטני לאותה אישה. אך סביר להניח שיש עניים נוספים שזקוקים לצדקה, שלהם לא יוכל לסייע כאדם פרטי. גם אם המענה שלו יהווה פיתרון לאישה ולילדיה, מדובר בפיתרון נקודתי ולא במענה מקיף.

ניתן לשער סיבות שונות לכך שבנימין הצדיק תרם לה כאדם פרטי ולא דרך כספי ציבור. סיבה אפשרית היא כי נוכח סכנת הרעב שאיימה על האישה וילדיה נדרש מענה מיידי, ולכן בנימין פנה למשאב הזמין ביותר עבורו. גיוס כספי ציבור היה מצריך זמן, וכל עיכוב הוא קריטי עבור האישה וילדיה. סוף הסיפור מחזק כיוון זה. המלאכים מסנגרים על בנימין בנימוק ש"מי שהציל נפש אחת מישראל כאילו הציל עולם מלא".

סיבה אפשרית אחרת לכך שבנימין נותן מכספו הפרטי היא שהשנה היא שנת בצורת, ועל כן הציבור לא יכול היה לתרום עוד לקופת הצדקה. במקרה זה, המחאה אינה אפקטיבית: אין טעם להביע מחאה בפני הציבור על כך שהקופה ריקה, כיוון שהציבור כולו נמצא במצוקה כלכלית. ייתכן כי בנימין הצדיק סבור שברמה הציבורית אין אפשרות לסייע לאישה, ולכן מחוסר ברירה הוא תורם לה מכספו הפרטי.

במבט ראשון נראה כי מעשהו של בנימין הצדיק אינו מקדם שינוי חברתי. הוא אינו מבקש להשפיע על הציבור אלא מספק פיתרון נקודתי לאותה אישה. ייתכן כי במציאות חברתית שבה כלל הציבור מצוי במחסור, ושהעוני מביא לסכנת מוות, יש להתמקד בהצלה של העני ולא בשינוי חברתי.

אסיף

הלימוד בחברותא הציג סוגיות ודילמות שעולות לעתים במפגש בין האחריות האישית והציבורית. ראינו כי הדמויות השונות בסיפורים קיבלו החלטות ופעלו על סמך ההשקפה הערכית שלהן והאופן בו הן "קראו" את המציאות. ההחלטה אינה תמיד פשוטה, ובדרך כלל כרוכה במחיר. יש דמויות שקולן ברור יותר, כמו שמואל, בנימין הצדיק, ולעומתן דמויות שקולן מוצנע במקורות: האישה הענייה שבאה לפני שמואל, מר עוקבא ועוד. בחלק זה נדון בהתמודדותן של הדמויות עם הדילמות שעמדו בפניהן, ואיפה הדילמות הללו פוגשות אתכם.

כל משתתפת ומשתתף יבחרו וייצגו דמות אחת שמדברת אליהם. אפשר לבחור דמות שאני מזדהה עמה, דמות שאני חולק עליה, דמות שמעוררת בי "אנטי" וכדומה. ההצגה של הדמות שבחרתם צריכה לכלול שני דברים: אחד, הסבר על הדמות: כיצד אני מבין את הדמות; שני, מהו מקומי מול הדמות: מה היא מעוררת בי, מה יחסי אליה, מדוע אני מזדהה או לא מזדהה עמה, שאלות שהיא מעלה בי וכל דבר אחר שברצונכם להוסיף בהקשר זה.

מטרת האסיף היא עיבוד של תובנות שעלו בלימוד וחיבור אישי של המשתתפים לנושא. גם אם חלק גדול מהמשתתפים בוחרים באותה דמות, חשוב שכל משתתף יציג את האופן בה הוא הבין את הדמות ואת המקום ממנו הוא מתחבר לדמות (שאלות או דילמות שדרך ההתנהגות שלה מעלה וכיו"ב).

סיכום

הלימוד היום הציג דילמה בין שני ערכים מרכזיים: מחד גיסא, אחריות במסגרת יחסים בין-אישיים, הנובעת מהכרת ערבות ומחויבות חברתית לעני. מאידך גיסא, אחריות ציבורית לטיפול בעניים, שניתן לקדם אותה בדרכים שונות, ביניהן מחאה חברתית.

הלימוד הציג התנגשות בין ערכים אלו, שלעתים מאלצת לבחור ביניהם. עם זאת, חשוב לזכור כי שני הערכים כאחד נובעים מבסיס ומחזון משותף: מחויבות חברתית לעני ותיקון חברתי. ראוי לסיים את השיעור בדברים של הרש"ר הירש על פסוק מתוך ספר דברים שמציג חזון של התחרות והפריה הדדית בין השניים:

כִּי יִהְיֶה בָּךְ אֶבְיוֹן מֵאֶחָד אַחֶיךָ בְּאֶחָד שְׁעָרֶיךָ בְּאַרְצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ
לֹא תֹאמַץ אֶת לִבְבְּךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאֶחָד הָאֶבְיוֹן. (דברים טו, ז)

.....

"כי יהיה בך אביון" יכול להיאמר רק לציבור, שהרי אי אפשר לומר ליחיד: "כי יהיה בך אביון". כנגד זה לא תאמץ את לבבך - וכן המאמרים שלאחריו - אמורים בראש ובראשונה אל היחיד, ודבר זה מוכח מן הביטויים שנבחרו במאמרים אלה.

נמצא שמצווה זה פונה אל הציבור ואל היחיד כאחד, וחובת הדאגה לעניים חלה על הציבור ועל היחיד כאחד והיא תלויה בשניהם. אולם בכך כבר נתבאר קו יסוד מהותי של המצווה הזאת. ספק אם יש עוד מצווה אחת, הדורשת פעילות בִּזְמַנִּית מתמדת של הציבור וגם של היחיד, כמצווה זו של הדאגה לעניים. נראה בהמשך שהמעשה הנדרש במצווה זאת איננו יכול להיעשות לא על ידי היחיד לבדו ולא על ידי הציבור לבדו, אלא שניהם חייבים להתחרות זה בזה ולפעול זה בצד זה, אם מבקשים להשיג את המטרה המוצבת במצווה זאת. (פירוש הרש"ר הירש לדברים טו, ז).

.....

הרב שמשון בן רפאל הירש (1808-1888), המכונה הרש"ר הירש, שימש רב קהילה, מחבר ודיין. היה מנהיגה החשוב של היהדות האורתודוקסית בגרמניה במאה התשע עשרה ואבי שיטת "תורה עם דרך ארץ".

צדקה: בין חובת היחיד לאחריות הציבור (לימוד פותח)

בעוד שעקרונות צדק עוסקים במידה מסוימת בשינוי ההסדרים המוסדיים שגורמים לאי־צדק, צדקה מנציחה את המצב הקיים, היא לא משנה את יחסי העצמה החברתיים הכלכליים והפוליטיים. היא לא מעצימה את הנזקקים ולעתים רק מגבירה את תלותם בבעלי הממון והכוח...

הצדקה פורחת בדרך כלל כאשר הצדק מתדרדר. הפילנתרופיה מתחזקת כאשר הסולידריות החברתית מתפוגגת...

בישראל הפכה הצדקה למדיניות חברתית וכלכלית של הממשלה. הממשלה מייצרת זרם גובר והולך של עניים ונזקקים, ובמקרים מסוימים גם מציעה לנזקקים הסדרי צדקה כפתרון לבעיותם. הצעתה של שרת החינוך לילדים רעבים לפנות לבתי תמחוי היא דוגמה לכך. מעניין שאותם תאגידים כלכליים ותקשורתיים הם לעתים השחקנים המרכזים בתמיכה וקביעה של מדיניות כלכלית וחברתית היוצרת את מאגר הנזקקים ההולך ומתרחב [...] בנק המפנה משפחה מביתה בשל אי־תשלום משכנתת עושה, תורם תיקים לילדיה לקראת פתיחת שנת הלימודים החדשה.

בשנת תשס"ו הפך בית התמחוי סופית לסמלה של ישראל המופרטת. בתי התמחוי, הן בצורתם המסורתית והן בגלגולם העדכני כארגוני "החברה האזרחית" ו"המגזר השלישי", התרבו בד בבד עם התרחבות הפערים הכלכליים והעוני. אלא שבניגוד לגישה הרווחת, לא העוני הוליד את התמחוי, אלא התמחוי הוא בין הגורמים לעוני.

בית התמחוי הוא בין המכשירים המשמשים לפירוק מדינת הרווחה ולהעברת השלטון מן המדינה להון; הוא החצר האחורית של "כלכלת השוק" והצד האפל של "התחרות החופשית" [...] ביסוד התמחוי ניצבת החמלה, אלא שאשליית החמלה היא מסך העשן שמאחוריו מרחיבה אימפריית התמחוי את כיבושיה.

בניגוד לתדמיתו החסודה, יותר מאשר סיוע לנזקקים, בית התמחוי הוא חלק מאסטרטגיית פירוק מדינת הרווחה והפרטת שירותיה. גם טענתם המיתממת של דוברי התמחוי, כי הם רק כדי למלא את החלל שהותירה המדינה, היא במקרה הטוב הטעיה: לא פחות מכפי שהתמחוי ממלא את החלל, הוא יוצר אותו.

ככל שמשטר ההפרטה התבסס, כך התמכרו הישראלים למלכוד התמחוי: למעמדות הנמוכים הוא היה הקש האחרון שבו נאחזו בניסיון לשרוד את עוולות השוק והתחרות, שהפכו אותם לאנשים מיותרים. מעמדות הביניים הפנימו באמצעותו את ערכיו של משטר ההפרטה: כתורמים ומתנדבים הם למדו לחזור ולשנן שאין צורך במדינה, שהרי המגזר השלישי - משמע הפרטי - מזהה צרכים מהר יותר ונענה להם טוב יותר וכו'.

ככל שהעמיקה ביצת התמחוי, כן היא הטביעה ומחקה את החלופה הממשית למשטר העליבות והעוני, זו של מדינת הרווחה.

ד"ר יוסי דהאן הוא יו"ר מרכז אדווה - מכון מחקר המבקש לקדם את רעיון השוויון והצדק במדינת ישראל. הדברים המובאים כאן פורסמו באתר "העוקץ" (אתר אינטרנט בו מתפרסמים עמדות בנושאים הקשורים לאישוויון כלכלי). הקטע השני נכתב על ידי פרופ' דני גוטוויין, ממקימי עמותת יסו"ד, ששמה לה למטרה לגבש חזון סוציאליסטי דמוקרטי בישראל.

מי שאפשר למחות ולא מיחה (לימוד קבוצתי)

רבי חנינא ורבי יוחנן ורב חביבא שנו: "כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה - נתפס על אנשי ביתו. באנשי עירו - נתפס על אנשי עירו, בכל העולם כולו - נתפס על העולם כולו". אמר רב פפא: "ואותם אנשי בית ראש הגולה נתפסים על כל העולם, כי כך אמר רב חנינא: 'מהו שכתוב 'ה' במשפט יבוא עם זקני עמו ושריו. ואתם ביערתם הכרם גזילת העני בבתיכם' (ישעיה, ג, יד) אם שרים חטאו, זקנים מה חטאו? אלא אמור: על זקנים שלא מיחו בשרים". (תלמוד בבלי, שבת נה, ע"א)

פירוש רש"י למסכת שבת נה:

נתפס - נענש על עבירות שבידן.

בכל העולם כולו - בכל ישראל, כגון מלך ונשיא שאפשר לו למחות, שיראין מפניו ומקיימין דבריו.

* מה משמעות האחריות הציבורית גם למי שאינו בעל תפקיד?

צדקה: בין חובת היחיד לאחריות הציבור (לימוד בחברותא)

רב יהודה היה יושב לפני שמואל, באה אישה אחת וצווחה לפניו, ולא היה משגיח בה. - אמר לו: "לא סבר אדוני אוטם אוזנו מזעקת דל גם הוא יקרא ולא יענה" (משלי כא, יג)? - אמר לו: "שיננא, ראשך בצוננים. ראש ראשך בחמים. הרי יושב מר עוקבא, אב בית הדין. שכתוב: 'בית דוד, כה אמר ה': 'דינו לבוקר משפט, והצילו גזול מיד עושק פן תצא כאש חמתי ובערה ואין מכבה מפני רוע מעלליהם' (ירמיהו, פרק כא, יב)". (תרגום מתלמוד בבלי, מסכת שבת נה, ע"א)

ראשך בצוננים - אני שאני רבך איני נכווה, אבל מר עוקבא שהוא ראש לי ולך ואב בית דין - יכווה בחמים. (פירוש רש"י למסכת שבת נה)

רבי יהושע בן קרחה אומר: "מנין לתלמיד שיושב לפני רבו ורואה זכות לעני וחובה לעשיר שלא ישתוק? שנאמר: 'לא תגורו מפני איש' (דברים א, יז). (מדרש תנחומא, פרשת משפטים, סימן ו)

תניא: אמרו עליו על בנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה. פעם אחת באה אישה לפניו בשנת בצורת.

- אמרה לו: "רבי, פרנסני!"

- אמר לה: "העבודה, שאין בקופה של צדקה כלום!"

- אמרה לו: "רבי, אם אין אתה מפרנסני, הרי אישה ושבעה בניה מתים!"

עמד ופרנסה משלו. לימים חלה ונטה למות, אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: "ריבונו של עולם, אתה אמרת: כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא, ובנימין הצדיק שהחיה אישה ושבעה בניה ימות בשנים מועטות הללו?" מיד קרעו לו גזר דינו. (תלמוד בבלי, בבא בתרא יא, ע"א)

* מהי הדילמה העומדת בפני הדמויות בסיפור? כיצד הן מתמודדות עמה?

* מה המחיר הכרוך בכל דרך התמודדות?

ממזרח שמש

המרכז למנהיגות יהודית חברתית
מיסודה של יאבי חי ישראל ובמסגרת יכל ישראל חברים

צדקה: בין חובת היחיד לאחריות הציבור (לימוד מסכם)

.....
כִּי יִהְיֶה בְּךָ אֲבִיּוֹן מֵאַחַד אַחֶיךָ בְּאַחַד שְׁעָרֶיךָ בְּאַרְצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לֹא תִאֲמָץ
אֶת לִבְּךָ וְלֹא תִקַּפֵּץ אֶת יָדְךָ מֵאֶחֶיךָ הָאֲבִיּוֹן. (דברים טו, ז)

.....
"כי יהיה בך אביון" יכול להיאמר רק לציבור, שהרי אי אפשר לומר ליחיד: "כי יהיה
בך אביון". כנגד זה לא תאמץ את לבבך - וכן המאמרים שלאחריו - אמורים בראש
ובראשונה אל היחיד, ודבר זה מוכח מן הביטויים שנבחרו במאמרים אלה.

נמצא שמצווה זו פונה אל הציבור ואל היחיד כאחד, וחובת הדאגה לעניים חלה על
הציבור ועל היחיד כאחד והיא תלויה בשניהם. אולם בכך כבר נתבאר קו יסוד מהותי
של המצווה הזאת. ספק אם יש עוד מצווה אחת, הדורשת פעילות בו־זמנית מתמדת
של הציבור וגם של היחיד, כמצווה זו של הדאגה לעניים. נראה בהמשך שהמעשה
הנדרש במצווה זאת איננו יכול להיעשות לא על ידי היחיד לבדו ולא על ידי הציבור
לבדו, אלא שניהם חייבים להתחרות זה בזה ולפעול זה בצד זה, אם מבקשים להשיג
את המטרה המוצבת במצווה זאת. (פירוש הרש"י הירש לדברים טו, ז).

.....
הרב שמשון בן רפאל הירש (1808-1888), המכונה הרש"י הירש, שימש רב קהילה, מחבר ודיין. היה מנהיגה החשוב
של היהדות האורתודוקסית בגרמניה במאה התשע עשרה ואבי שיטת "תורה עם דרך ארץ".

